

MARTIN MALIA

LOKOMOTIVY DĚJIN

Revoluce a utváření
moderního světa

CENTRUM PRO STUDIUM
DEMOKRACIE A KULTURY

připravila pro totalitní „revoluci zprava“? Tato otázka je reálná, nezdá se však, že by jí někdo věnoval pozornost.

Méně sporné je dědictví roku 1848 pro revoluční budoucnost Ruska. Největší z moderních revolucí by bezpochyby v podobě, v jaké ji známe, byla nemožná bez klíčového produktu roku 1848, marxismu. Tato doktrína, ačkoli formovaná uprostřed romantismu první poloviny devatenáctého století, měla dostatečnou logickou rigoróznost na to, aby se stala vládnoucí ideologií pozdějšího „vědeckého“ socialismu – právě ve chvíli, když Rusko začalo směřovat k revoluci. Pokud existuje obecný evropský revoluční proces, jak se tato kniha snaží dokázat, pak marxismus jako zprostředkovací činitel mezi roky 1789 až 1917 je dozajista jednou z klíčových linií. Přestože v říši historie rok 1848 velký přelom neznamená, v říši teorie znamená velký útok směrem doleva.

Nejvýznamnější rys a skutečná unikátnost roku 1848 však spočívá v tom, že to byly tři revoluce v jedné. Za prvé, a především, šlo o liberálně-demokratickou revoluci uskutečněnou ve jménu principů roku 1789, z nichž nejradikálnějším byla republika. Za druhé šlo o sérii národních revolucí takřka vždy spojených s věcí liberální republiky. A konečně to byl první, slabý a katastrofální pokus o socialistickou revoluci (to ovšem pouze v jedné zemi, ve Francii) – fiasko, nicméně s velkou budoucností. Základní otázkou, kterou položilo první půlstoletí očekávané revoluce, je proto vztah nacionalismu a socialismu k praideologii liberální demokracie, tedy republiky s všeobecným hlasovacím právem, jež se poprvé objevila po roce 1789. Dozajista stojí za povšimnutí, že demokratický průlom velké revoluce byl proveden stranou „vlastenců“ konajících jménem „lidu“. Tato pozice mohla snadno přejít do nacionalismu *tout court*. A je stejně příznačné, že kolektivní ctnosti rovnosti a bratrství v nejslavnějším mottu revoluce převážily individualistickou hodnotu svobody, což je pozice předznamenávající socialismus. Toto pojednání o devatenáctém století je proto soustředěno především na překrývající se, ambivalentní síly této svaté trojice modernity: liberalismus, nacionalismus a socialismus.

V první části této kapitoly bude zkoumán socialismus jako produkt již zmíněných otřesů následujících rok 1789 ve Francii.

V druhé části tato kapitola pojednává o nacionalismu ve spojitosti s neúspěšnými liberálními revolucemi v Německu, v Berlíně, Frankfurtu a Vídni. V zájmu zjednodušení nadměrně složitého vývoje událostí panevropské bouře roku 1848 budou důležité případy Itálie a Uher zmíněny pouze příležitostně. Naopak Karlu Marxovi, ačkoli byl v roce 1848 sám o sobě nevýznamný, bude věnována samostatná kapitola vzhledem k jeho nepostradatelnosti pro komunismus 20. století.

Historiografie

Právě proto, že předmětový rozsah je tak široký, je historiografie roku 1848 jako panevropské revoluce poměrně chudá. Jelikož je revoluce roku 1848 zároveň jedním mezinárodním hnutím – prvním takovým sekulárním hnutím v evropské historii – a sérií jednotlivých národních revolucí, jsou nejdůležitější studie věnovány jednotlivým případům a pouze příležitostně odkazují k celkovému obrazu. Nejdůležitější díla z této kategorie budou zmíněna při vhodných příležitostech.

Existují však historiografické tradice relevantní pro rok 1848 jako panevropskou revoluci. První a samozřejmě nejdůležitější z nich je marxismus, jehož nejzásadnější historické studie – Marxova o Francii a Engelsova o Německu – byly napsány v žáru boje. Ačkoli ve své době nezbudily velký ohlas, měly neuvěřitelný vliv na pozdější historiografii, a to nejen roku 1848, ale celé moderní éry. Obdobně relevantní pro rok 1848 jako panevropskou revoluci jsou dějiny socialismu a dějiny dělnictva, často zpracovávané socialisty – a to do té míry, že lze říci, že sociální historie je socialistickou historií. Pokud jde o liberální historiografii panevropského hnutí jako obecné revoluce, pak nejlepší Tocquevillový práce byly vydány kolem roku 1848, který lze označit za úsvit staseologie. A kromě těchto dvou příkladů mají i další komentáře k roku 1848 formu moderní sociální vědy. Ambice Augusta Comta vynalézt „pozitivistickou“ sociální vědu jsou produktem cesty k roku 1848; Herbert Spencer je analytikem jeho následků. Max Weber na konci století je odpověď

na Marxe a jeho současník Émile Durkheim je významnějším a úspěšnějším nástupcem Comta. Přestože jen málo z těchto děl je explicitně zaměřeno na velké zemětřesení, které otřáslo Evropou poloviny století, všechna se týkají průmyslového, demokratického a nepokojného světa, který toto zemětřesení zanechalo. Neúspěšná revoluce roku 1848 mnohem zřetelněji než rok 1789 oznámila příchod světa masové politiky a nepřetržité sociální změny, který dvacáté století označilo jako modernitu.²

Revoluce jako restaurace

Prvním definujícím specifikem roku 1848 je to, že to nebyla revoluce proti dlouhodobě ustavenému řádu, ale proti restauraci. Tato restaurace navíc nebyla pouze národní, omezená jen na Francii, ale mezinárodní, šlo o politiku vynucenou tzv. koncertem velmocí, což je pojem vzniklý po roce 1815, který signalizuje novou konzervativní solidaritu. Francouzská revoluce a Napoleonovo císařství sjednotily, byť velmi primitivně, Evropu. Engels nazval v intencích madam de Staël Napoleona „Robespierrem na koni“, dobyvatelem, který rozšířil revoluci do celé Evropy. Restaurace let 1814–1815 tak neznamenal pouze návrat Bourbonů do Francie, ale celoevropský návrat k dynastické „legitimitě“ starého režimu. Byl zde však jeden významný nový prvek: přestože ruská carská říše byla evropskou mocností už od Petra Velikého, nyní se stala nejsilnější kontinentální silou, vůdcem koncertu velmocí.

Vídeňský kongres a Svatá aliance, která měla koncertu velmocí dodat náboženské potvrzení, však byly velmi křehké struktury. Pohled na jinou významnou evropskou restauraci, Anglii v roce 1660, nám může pomoci pochopit proč. Anglická restaurace byla ak-

² Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848–1851* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994). Wolfgang J. Mommsen, *1848, die ungewollte Revolution: die revolutionären Bewegungen in Europa, 1830–1849* (Frankfurt: S. Fischer, 1998). Geoffrey Bruun, *Revolution and Reaction, 1848–1852: A Mid-Century Watershed* (Princeton: Van Nostrand, 1958). Lewis Namier, *1848: Revolution of the Intellectuals* (London: G. Cumberlege, 1944).

ceptovatelná pro většinu společnosti, která po ní přímo toužila; a zhroutila se v 80. letech 17. století, protože koruna odmítla dodržovat nová konstituční pravidla. Restaurace let 1814–1815 byla od počátku odsouzena k neúspěchu, protože byla nepřijatelná pro klíčové vrstvy ve Francii, a její kolaps byl automaticky zpochybněním koncertu velmocí – uspořádání, jehož slabost byla dána tím, že bylo v zásadě udržováno vojenskou silou svých dvou nejzaostalejších členů, Rakouska a Ruska. Pravděpodobně ani rakouský kancléř Metternich nevěřil, že systém, který vynalezl, je víc než riskantní hra o čas. A vskutku, restaurace byla zpochybněna už v roce 1817 v do té doby pasivním Německu na nacionalistických slavnostech ve Wartburgu při výročí začátku Lutherovy reformace.

Evropská restaurace se stala obětí tří navazujících revolučních vln. K první došlo v letech 1820–1821 se sérií konstitucionalistických revolt v jižní Evropě, ve Španělsku, Itálii a Řecku. Tato povstání byla provedena prostřednictvím konspirace úzkého kruhu intelektuálů a armádních důstojníků. Ve Španělsku byla tato elitní skupina nazývána *Los Liberales*, čímž se do evropských jazyků dostává slovo „liberál“. V Itálii tito liberálové jednali prostřednictvím hierarchických tajných společností, jejichž příslušníci byli označováni jako karbonáři. Tato forma organizace měla své kořeny v odboji proti Napoleonovi. Karbonářství se pak rozšířilo do Francie, kde se do jeho mnohem širší konspirace zapojily i celebrity typu Lafayette, který byl též vůdcem parlamentních liberálů. V Německu měly podobné liberální sklony *Burschenschaften*, ačkoli se nikdy nepokusily o politickou akci. V roce 1825 se elitistický revoluční liberalismus objevil dokonce i ve vzdáleném Rusku, kde byli rebelové známi jako „děkabristé“, podle měsíce, kdy provedli svůj neúspěšný pokus o převrat. Přestože všechna povstání 20. let dopadla špatně, ukázala, že z dlouhodobého hlediska je restaurace neudržitelná.

Nakonec se zhroutila za revoluce v roce 1830. V červenci zkolabovala bourbonská monarchie ve Francii, což vedlo k liberální revoluci v Belgii a v listopadu k velkému národnosvobozeneckému povstání v ruském Polsku. Belgičané si vybojovali nezávislost na Nizozemí a stali se modelem konstituční monarchie pro

zbytek Evropy. Poláci však byli potlačeni Rusy, díky čemuž se stali symbolem mezinárodního revolučního hnutí. Mikuláš I. se naopak stal „četníkem Evropy“; Rusko podporující Prusko a Rakousko bylo pilířem evropské reakce. V pokročilejších, demokratických částech Západu tedy další liberalizace Evropy automaticky představovala válku proti Rusku a možná i proti Rakousku.

Rok 1848 znamenal panevropskou explozi opozičních sil, které se vytvářely od roku 1830. V únoru a březnu byla téměř celá Evropa kromě Británie a Ruska postižena řetězem revolucí, když povstání přiměla monarchie akceptovat ústavodárná shromáždění v Paříži, Vídni, Miláně, Praze a Berlíně. Rok 1848 tedy pro zbytek Evropy zobecnil model roku 1830.

Z ideologického hlediska karbonářství 20. let uvedlo do pohybu vývoj, který vrcholil v roce 1848. Od počátku byly základním požadavkem všech hnutí, jež byla v opozici vůči restauraci, „principy roku 1789“. Tento obecný konstituční liberalismus konkrétně znamenal zastupitelskou vládu, občanskou rovnost a práva jednotlivce. Toto krédo mělo dvě protichůdné varianty odvozené z let 1789 a 1793. První byla konstituční monarchie založená na majetkovém cenzu, který omezoval politickou participaci na bohatší a vzdělané. Druhou variantou byla republika založená na všeobecném hlasovacím právu pro muže. Po roce 1830 se tento přístup začal nazývat jako „demokracie“, což byl pojem, který od Platónových dob obvykle označoval vládu davu.

Roky 1815 až 1848 navíc ukázaly, že linie definující „le pays légal“ (tedy ty, kdo mohou participovat na politickém systému), čili majetkový cenzus, nemůže být tvář v tvář „le pays réal“, tedy těm, kdo volební právo nemají, udržena. Navíc s tím, jak až do roku 1848 stoupal politický neklid v červencové monarchii, se ukazovalo, že hranici politické participace nemůže být republika s všeobecným hlasovacím právem. Za formální demokracii politické republiky totiž existovala, nebo měla existovat, plná rovnost a bratrství sociální republiky, „sociální demokracie“, jak ji poprvé nazvali lidé roku 1848.

Konstantní eskalace principů roku 1789 je reflektována ve vývoji tehdejší terminologie. Ve 20. letech byl heslem dne liberalismus, chápaný ve smyslu konstituční monarchie. Ve 30. letech byla

heslem avantgardy republika, chápaná bez výjimky jako všeobecné hlasovací právo nebo „demokracie“. Ještě rozvinutější forma demokracie však byla nabídnuta novým a stále mlhavým učením, socialismem. Ve 40. letech zůstala klíčová republika, ale rodící se socialismus již byl pod tlakem nového ideálu avantgardy, komunismu, jehož symbolem byl starý symbol roku 1791, rudá vlajka. Ačkoli ve své striktní formě znamenal konec soukromého vlastnictví a plnou kolektivizaci společnosti, v praxi lidé tento pojem zaměňovali se „socialismem“, a tím se budeme řídit i my.

Problém socialismu

Co však máme chápat pod pojmem „socialismus“? V uplynulých dvou stoletích byl používán při popisu nejrůznějších teorií, hnutí a režimů, čímž se stal nesmyslným. Smysl získává pouze v určitém historickém kontextu, a jelikož se tato kniha týká socialistických revolucí a režimů, bude jejím cílem nyní demaskování socialismu. Proto proces objasnění jeho významu může začít jeho vznikem.

První problém je sekundární, ale tak všudypřítomný, že nemůže být ignorován. Mnoho autorit, včetně významných socialistů, jako byl Karl Kautsky, hledalo kořeny socialistické myšlenky u takových zdrojů, jako byl Platón, Skutky apoštolů, Campanella nebo Thomas More. Přestože tento zvyk vznikl během úsilí moderních socialistů o nalezení slavné genealogie, naznačuje to též, že socialismus je univerzální myšlenka nebo věčná pravda; přinejmenším vykrytalizoval do hmatatelného hnutí se vznikem průmyslového proletariátu. Takřka všechny obvyklé položky tohoto rodokmenu se však kterékoli skutečné formě socialismu podobají jen velmi povrchně.

Platón s ním neměl nic společného. Podstatou socialismu je rovnost, zatímco Platónovo ideální město, ačkoli organizované jako komuna, je hierarchické a elitistické; a přestože jeho patricijští „strážci“ nemají majetek, drobní řemeslníci v polis ano. Apoštolský komunismus prvních křesťanů je rovněž špatnou analogií, neboť existoval pouze mezi malými skupinami věřících,

zatímco moderní socialismus měl být aplikován na celou společnost. Někdy hledání předchůdců přináší historiograficky smysluplné výsledky, jako když Kautsky po pochvalné zmínce o Platónově *Republice* začíná své dějiny socialismu kacířem dvanáctého století Arnoldem z Brescie, který, jak již bylo vysvětleno v jedné z předchozích kapitol,³ byl skutečně napojen na reálné sociální hnutí. Obecně však kolektivistické utopie z minulosti byly pouze spekulativními *idejemi*⁴ a jejich použití při vysvětlení kořenů socialismu je fundamentálně ahistorické.

Druhé nedorozumění je mnohem důležitější, fakticky klíčové, protože reflektuje názor většiny socialistů na původ jejich hnutí. Podle něj socialismus vznikl jako odpověď dělnické třídy na průmyslový kapitalismus. Tato odpověď je však zpochybněna hned prvním důkazem, který by ji měl podpořit, totiž anglickou průmyslovou revolucí. Na základě tohoto vysvětlení by bylo logické předpokládat, že více průmyslu znamená i více socialismu. Ve skutečnosti to v počátcích socialismu bylo právě naopak: Británie byla kolébkou pokročilého průmyslu, ale přestože zde socialismus existoval ve formě owenismu, nebyl srovnatelný s pestřím socialismem Francie, která ovšem zaostávala průmyslově. V Británii dělnická třída na industrializaci odpověděla chartismem, hnutím za politickou, nikoli socialistickou reformu. Zjednodušeně lze říci, že to je výsledkem rozdílné politické historie obou zemí. To ještě bude vysvětleno, prozatím stačí uvést, že neexistovala stoprocentní korelace mezi industrializací a socialismem, když se socialismus objevil.

Přesto v roce 1800 byly Francie a Anglie tak očividně v popředí změn vedoucích k modernitě, že musíme nalézt nějaký způsob, jak charakterizovat jejich vztah. Ke standardním klišé patří tvrzení, že moderní doba byla zahájena francouzskou politickou revolucí a anglickou průmyslovou revolucí. Jenže to, co se zdá být očividné, nás opět může přivést do problémů, neboť tento postřeh založený na zdravém rozumu je jen krůček od slou-

³ Viz kap. 1.

⁴ Alexander Gray, *The Socialist Tradition: Moses to Lenin* (London: Longmans, Green, 1946).

čení dvou samostatných vývojových trendů do jednoho historického procesu. Význačným a velmi vlivným příkladem toho je Hobsbawmův koncept „duální revoluce“, v němž jsou francouzský politický vývoj a anglický ekonomický vývoj jakoby různými aspekty jedné revoluce modernity.⁵ Jejich výsledkem je marxistická „buržoazní revoluce“ v panevropském měřítku. Engels to vyjádřil jednoznačně: v poznámce k překladu svého manifestu prohlásil: „Vzhledem k hospodářskému vývoji buržoazie je zde jako typická země brána Anglie; vzhledem ke svému politickému vývoji Francie“⁶ – výrok pronesený, aniž by si byl autor vědom toho, že podle této logiky by britská industrializace vyprodukovala Francouzskou revoluci v roce 1789.

Srovnání mezi anglickým a francouzským vývojem okolo roku 1800 ukazuje, že hospodářský a ekonomický vývoj nešly ruku v ruce, ale že mezi nimi existovaly rozdíly. Svůdné, ale ošidné spojení „duální revoluce“ ve skutečnosti maskuje závažný historický problém: totiž, proč je moderní historie charakterizována disparitou mezi ekonomickým a ideologickým vývojem, nebo, chceme-li, mezi pokrokem kapitalismu a socialismu? Úkolem historiografie je proto vysvětlit tento nepoměr, ne ho obejít za pomoci triku, jako je „duální revoluce“. Tato disparita totiž naznačuje, že kořeny socialismu tkví spíše v politickém než ekonomickém vývoji. Toto téma zde bude rozvinuto. Mnohem více o tom samozřejmě bude řečeno, když se přesuneme na východ, protože tam je tato skutečnost velmi důležitá. Pro tuto chvíli však můžeme zůstat u faktu, že hlavní scénou raného socialismu byla Francie, a proto budeme vysvětlovat jeho vznik podmínkami zde.

Tyto podmínky sahají až k pozdnímu osvícenství a revoluci. Prvním výhonkem toho, co lze plausibilně označit za socialismus, je Rousseauův útok na nerovnost. V polovině osmnáctého století bylo racionalistické, vědecky orientované osvícenství pod tlakem

⁵ Eric Hobsbawm, *The Age of Revolution, 1789–1848* (Cleveland: World, 1962).

⁶ Robert C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader*, 2. vydání (New York: Norton, 1978), s. 475; česky srov. K. Marx, B. Engels, *Spisy* (Praha: SNPL, 1956nn).

emocionálního a moralistického osvícenství spojeného především s Rousseauem. Jakmile vjem ustoupil citu a rozum intuici, lítost nad slabými a soucit se všemi se staly základem pro rodící se demokratické občanské náboženství, v němž všichni lidé byli bratry a občany. V tomto novém náboženství se proto nerovnost stala velkým hříchem proti přirozenosti a humanitě a též zdrojem veškerého zla v organizaci společnosti. Ačkoli Rousseau sám pouze příležitostně spojoval tyto postoje se zrušením soukromého vlastnictví, byl to logický závěr a někteří z jeho žáků, především Mably a Morelly, vytvořili komunistické utopie.

To však byly stále pouze ideje a první popud k vytvoření socialistického hnutí vzešel z revoluce samotné, lépe řečeno z jejích neúspěchů. A revoluce s tak vznešenými idejemi, jaké měla první republika, mohla pouze neuspět, nebo lépe řečeno zklamat. Svoboda, jejíž příslib přinesl rok 1789, mohla být reálná pouze pro menšinu, která měla bohatství, a rovnost, kterou se holedbali sansculotti v roce 1793, byla ještě zranitelnější vůči ekonomickým silám mimo kontrolu lidu. Tyto hrozby ideálu republiky mohly být zažehnávány, dokud jakobínská revoluce byla v rozmachu, díky němuž mohla udržovat iluzi konečného úspěchu. Když však Robespierre v roce 1794 padl, iluze byla otřesena a „lid“ byl konfrontován se skutečností, že revoluce pro něj nic nemá. Občany totiž byli pouze příslušníci buržoazie, což znamenalo nový systém nerovnosti, který byl stejně utlačovatelský jako starý režim.

Toto nové povědomí vedlo k Babeufovu „spiknutí rovných“ za vlády Direktoria, v době skutečné ekonomické nouze v Paříži. To byla první verze toho, co bude později označováno za komunismus. První věta plakátu distribuovaného v dubnu 1796 v Paříži zněla: „Příroda dala každému právo na to, aby požíval rovného podílu z veškerého bohatství.“ Konspirace však byla zadržena už v zárodku za pomoci vládních agentů, kteří infiltrovali Babeufovu organizaci. Její vůdce a jeho druhové byli v květnu 1797 gilotinováni.⁷

⁷ R. B. Rose, *Gracchus Babeuf: The First Revolutionary Communist* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1978).

Moderní socialismus bez ohledu na všechny egalitářské předchůdce však zůstává *hnutím*, které vzniklo teprve tehdy, když se ve společnosti ve 30. letech 19. století začal používat pojem „socialismus“; proto lze něco za „socialistické“ považovat pouze tehdy, pokud zde existuje přímá kontinuita s hnutími, která používala tento pojem.

Abychom přiblížili jeho podstatu, tak se podívejme na to, co socialismem *není*. V této perspektivě je socialismus v prvé řadě *negací* něčeho, co je nazýváno jako „kapitalismus“; zároveň je to *anticipace* toho, co přijde po této negaci.

Oba pojmy vznikly právě v tomto antagonistickém vztahu. Pojem „socialismus“ použil poprvé v roce 1831 Pierre Leroux hned po ustavení „buržoazní monarchie“ Ludvíka Filipa s majetkovým cenzem. Tento pojem tehdy naznačoval, že republika s všeobecným hlasovacím právem, cíl mainstreamové opozice, je neadekvátní ideál a že skutečná lidská rovnost vyžaduje různě definovanou sociální republiku. Překážka na cestě k socialismu byla poprvé nazvána „kapitalismem“ v roce 1850 Louisem Blancem (který tento pojem použil neutrálně a deskriptivně), termín se však neujal. Marx ho například nikdy nepoužil a hovořil namísto toho o „buržoazním způsobu výroby“, nebo o „kapitalistickém způsobu výroby“. Termín kapitalismus začal být skutečně používán až v roce 1869 Rodbertusem v Německu, pro něhož byl hanlivým přídomek společnosti, kterou si přál zničit. Do konce století se používání tohoto pojmu rozšířilo v Německu (ačkoli mnohem méně ve vyspělejších politických systémech Francie a Anglie). Vzhledem k tomuto tlaku zleva se německý akademický svět od monarchistů až po liberály pokoušel zmírnit antitezi tím, že z kapitalismu učinil předmět vědeckého bádání. V roce 1902 tak vychází *Der moderne Kapitalismus* Wernera Sombarta a v roce 1904 *Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* Maxe Webera.⁸ A nezapomeňme na to, že předtím byla v roce 1899 vydána Leninova práce *Vývoj kapitalismu v Rusku*,

⁸ Viz „Kapital, Kapitalist, Kapitalismus“, in O. Brunner et al. (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 9 svazků (Stuttgart: E. Klett, 1972–1992), sv. 3, s. 399–454.

kteřá nebyla propagandistickým pamfletem, ale fundovaně dokumentovanou studií, která mohla být v carské říši publikována. Co je tedy obsaženo v dichotomii kapitalismus – socialismus, za níž její přívrženci bojovali po celé dvacáté století?

Obvyklým přístupem je vidět ji jako antitezi dvou ekonomických systémů. V této perspektivě socialismus znamená veřejné (nebo kolektivní, společenské či komunální) vlastnictví výrobních a distribučních prostředků a jejich užívání, zatímco kapitalismus znamená soukromé nebo individuální vlastnictví těchto ekonomických prostředků a jejich užívání. V rámci této standardní definice sovětský experiment zdůrazňoval jako klíčový rozdíl protiklad státního plánování a volného trhu.

Další běžné předpoklady týkající se antiteze socialismus – kapitalismus však tento obraz komplikují. Pokud se od ekonomiky přesuneme k historii, obecně se předpokládá, že tyto dva systémy jsou protichůdné typy průmyslové společnosti. V této perspektivě tedy více kapitalismu znamená větší socialistický tlak. Socialismus je proto považován za politickou ideologii dělnické třídy a ekonomický liberalismus za kongenitální filozofii „kapitálu“ nebo „buržoazie“. Kdysi proslulý a vlivný sociolog Karl Mannheim při extrémní aplikaci tohoto hrubého redukcionismu bez okolků mluvil o marxismu jako o „proletářském myšlení“, jako by spojení těchto dvou pojmů bylo samozřejmé.⁹

Dnes, po skončení dvacátého století, jsou však tyto historické postuláty těžko obhajitelné. Naopak, pokusy o „vybudování socialismu“ se vyskytly častěji v zaostalých zemědělských společnostech, než ve vyspělých průmyslových. Navíc věrnost průmyslových dělníků univerzalistickému socialismu byla nejistá, jejich náklonnost si stejnou měrou, pokud ne větší, získal partikularistický nacionalismus. A od objevu raných Marxových rukopisů ve 20. a 30. letech 20. století víme příliš mnoho o metafyzických základech jeho systému na to, abychom ho mohli považovat za „proletářské myšlení“.

⁹ Karl Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge*, přel. Louis Wirth a Edward Shils (New York: Harcourt, Brace & World, 1936); česky *Ideologie a utopie* (Bratislava: Archa, 1991).

Všechno nasvědčuje tomu, že socialismus je víc než ekonomický projekt nebo logický produkt industriálního vývoje. Navíc existuje až příliš mnoho náznaků toho, že socialismus je totální projekt zaměřený na kompletní překonání současné společnosti a vytvoření nového světa a nového člověka. Jinými slovy, socialismus není nic, co existuje nebo existovalo v reálném světě; je to utopie. V dichotomii kapitalismus – socialismus, která bývá běžně používána při diskusi o moderní politice, nejsou tyto dva pojmy symetrické, nemají stejný ontologický status. A stejně tak neoznačují srovnatelné, byť konkurující si systémy sociální organizace nebo stejně schůdné politické opce nebo alternativy. Spíše označují reálně existující (a samozřejmě neuspořádaný) současný řád a fantazii (a samozřejmě ideál) budoucí alternativy. Jenže téměř dvě stě let, a především ve dvacátém století, se o kapitalismu a socialismu hovořilo, jako by to byly stejně reálné historické formace, mezi kterými si společnost může vybrat.

Zpátky k roku 1830

Francouzská restaurace byla křehká ze dvou důvodů. Za prvé, došlo k ní proto, že Francie byla poražena ve válce a Bourboni, kteří se „vrátili s trémem spojenců“, byli na trůn dosazeni zvenčí; po napoleonské slávě byla „legitimní“ monarchie považována za ponížení. Za druhé, bylo nemožné zvrátit zásadní změny, ke kterým došlo mezi roky 1789 až 1815 – jejich začlenění do restaurované monarchie mohlo novou strukturu pouze podkopat. V důsledku toho občanská rovnost z roku 1789, Napoleonův zákoník, koncordát a administrativní struktura císařství zůstaly nedotčeny a většina úředníků si zachovala svá místa. Z politického hlediska Ludvík XVIII., bratr Ludvíka XVI., ačkoli prohlašoval, že vládne podle božského práva, musel akceptovat ústavní chartu se zastupitelským shromážděním a značnou svobodu tisku. Tyto koncese byly teoreticky „uděleny“ (*octroyées*) dědičným panovníkem, ale fakticky byly nezbytné, pokud Bourboni měli mít šanci se udržet.

Na jedné straně sněmovna přes velmi striktní majetkový cenzus (několik desítek tisíc voličů z třicetimilionové populace)

vyprodukovala opozici oddanou principům roku 1789. V osobách historiků, jako byli Thiers a Guizot (již zde byli zmíněni kvůli svým dílům), tito „liberálové“ chtěli konstituční monarchii anglického typu s parlamentem zvoleným na základě majetkového cenzu. Na straně druhé monarchie po kvaziliberálním začátku stále více favorizovala svou přirozenou klientelu, starou aristokracii, navrátilivší se emigranty a církev. V průběhu 20. let byla tato aliance „trůnu a oltáře“ stále asertivnější při upřednostňování dědictví starého režimu a liberální opozice byla v reakci na to stále vehementnější. Konečně v červenci 1830, když královo rozpuštění sněmovny přineslo liberální vítězství v nových volbách, se král, který sáhl k do té doby nepoužité pravomoci vyhlášovat dekrety, fakticky pokusil o puč. Nová sněmovna byla rozpuštěna, hlasovací právo bylo ještě více omezeno a tiskové zákony byly zpřísněny. Parlamentní liberálové vedení Thiersem vydali veřejný protest a dělnická třída v Paříži (pouze tam) odpovíděla barikádami. Monarchie již dříve rozpustila národní gardu jako nespolehlivou a ukázalo se, že armáda není schopna vést pouliční boje. Po třech dnech potyček povstání triumfovalo bez krveprolítí. Karel X. abdikoval ve prospěch svého devítiletého vnuka – což samozřejmě liberálové nebyli ochotni akceptovat.

Otázkou nyní bylo, zda se nový režim stane konstituční monarchií s panovníkem z mladší linie Bourbonů, z rodu Orleánských, nebo republikou založenou na suverenitě lidu. Vítězové červencových dnů, pařížští dělníci, chtěli republiku, ale liberálové, většinou pocházející ze středních tříd, chtěli z července učinit francouzský rok 1688, čímž by konsolidovali dědictví roku 1789 v umírněném duchu. Liberální vůdcové proto přesvědčili Lafayettea, který požíval velké prestiže a který chtěl ve skutečnosti republiku po vzoru Spojených států, aby podpořil Ludvíka Filipa, vévodu Orleánského, jako zlatou střední cestu: konstituční monarchii s trikolorou a starou chartou, pouze lehce pozměněnou. Byla zrušena pravomoc vydávat dekrety a hlasovací právo bylo rozšířeno na 250 000 osob, takže už zahrnuje i buržoazii, což byla, jak již dlouho argumentoval Guizot, třída, která za starého režimu vytvořila národ a která provedla velký přelom roku 1789. Tak byl ustaven režim, který se hrdě nazýval „buržoazní

monarchií“ s „občanem králem“, jehož titul nezněl král Francie, ale král Francouzů. Klíčovou otázkou francouzské politiky bylo to, zda země může žít s touto sadou protichůdných kritérií legitimacy. Jak již víme, rok 1830 se nestal rokem 1688. A stejně tak se ukázalo, že Francie nemůže mít rok 1789 bez roku 1793.

Dělnický odpor a socialistická agitace po roce 1830

A došlo ke krvavým stávkám dělnické třídy a bouřím v Paříži a Lyonu v letech 1832, 1834 a 1839. Dělníci totiž byli přesvědčeni, že byli oloupeni o své červencové vítězství, a tak nadále požadovali republiku a všeobecné hlasovací právo. Jejich základní taktikou byla přímá demokracie pouliční akce, jako v roce 1793, a organizováni byli v tajných společnostech, jako za Babeufova spiknutí rovných v roce 1796. Tento kvazirevoluční tlak dělnické třídy měl vliv na celý politický systém.

Především vytvořil podmínky pro vznik socialismu jako hnutí ve 30. letech 19. století. Ještě pozoruhodnější byla socialistická literatura 40. let. Neexistovala žádná jasná linie, která by ji oddělovala od republikánské, nebo dokonce bonapartistické tradice, které též vzešly z revoluce. Revoluce vždy znamenala svobodu a rovnost a ve 40. letech získává na významu třetí pojem, „bratrství“, který byl v 90. letech 18. století druhotný. Tato tři hesla byla spojena do nové trojice – svoboda, rovnost, bratrství –, která se měla stát oficiálním mottem očekávané nové republiky.

Většina socialistických myšlenek ze dvou dekád před rokem 1848 bývá označována za „utopické“, což je pojem, který byl v této souvislosti poprvé použit Marxem a Engelsem, a to pohrdavě, později se však stal součástí ortodoxie.¹⁰ Většina socialistických myšlenek této doby byla rovněž nerevoluční. Ideálem nebyl třídní boj, ale podpora harmonie mezi společenskými třídami. Tito utopičtí socialisté navrhovali mechanismy, jež měly podporovat harmonii, pokrok, rovnost, sdružování, hospodářskou

¹⁰ Friedrich Engels, *Socialism, Utopian and Scientific* (New York: New York Labour News, 1901).

bezpečnost atd. prostřednictvím dobrovolné reorganizace společnosti, tedy družstev, ať už výrobců nebo konzumentů (Owen a Fourier), státní pomoci pro dělníky (Blancova „organizace práce“ a jeho „dělnická družstva“), což lze jinými slovy označit za mlhavou anticipaci státu blahobytu, technokratických vylepšení společnosti (saintsimonisté) nebo mechanismů půjček, jež měly dělníkům pomoci při zakládání jejich vlastních podniků (Proudhon a Owen). Většina z těchto schémat byla nepraktická a jen málo z nich, kromě družstevního hnutí, vedlo k výsledkům. Všechna však byla soustředěna na „sociální otázku“ a jejich poselstvím bylo, že politická republika s všeobecným hlasovacím právem není dostatečná pro to, aby lidé byli svobodní, rovní a bratrští, a že je nutná sociální republika, jež by podporovala některý z žádoucích typů organizace ekonomiky. Tímto způsobem přešel princip roku 1789 a republikánský ideál do socialismu, a tudíž do negace vlády buržoazie ustavené v roce 1830. Opět vidíme, že kořeny moderního socialismu tkví v politické a ideologické tradici vytvořené „buržoazní revolucí“ roku 1789.

A tak se situace nadále radikalizovala. Restaurace vyprodukovala vlnu liberální politické literatury. Červencová monarchie pak vyprodukovala záplavu republikánské a stále více socialistické teorie. Tocquevillovo nejprodávanější dílo *Demokracie v Americe* nevyhnutelně a záměrně položilo otázku možností demokracie v Evropě. A jak jsme viděli, rok 1847 přinesl historiografická díla idealizující revoluci, nejen rok 1789, ale i první republiku (ačkoli ne teror) roku 1792: šlo o práce Micheleta, Lamartina, Louise Blanca a dalších.¹¹

Revoluce laissez-faire

Socialismus byl na vzestupu díky hospodářské krizi „hladových čtyřicátých let“, z níž je irský hladomor let 1846–1847 jen nejznámější kapitolou. Tato deprese je specifickým projevem fenoménu nouze a krize, který se objevil již v letech 1788–1789

¹¹ Viz kapitola 8 a Dodatek II.

ve Francii a 1565–1566 v Nizozemí. Jedním z důvodů specifčnosti této krize byla, vedle špatného počasí, tehdejší ideologie laissez-faire. Laissez-faire nebylo pouze „buržoazním“ požadavkem. Bylo součástí útoku osvícenství na absolutismus starého režimu, který znamenal též merkantilismus a kameralismus, tedy etatistickou politiku podpory hospodářského rozvoje. Osvícený a volný trh byl totiž efektivnější a produktivnější než státní ochrana. Tato ideologie vyvinutá ve vyspělých státech Adamem Smithem a fyziokraty byla dychtivě přijata zaostalejším osvícenským despotismem. Prvními triumfy byla opatření jako anglo-francouzská dohoda o volném obchodu z roku 1788, Le Chapelierův zákon z roku 1791, který zakazoval „cechy“, a britský Anti-Combination Act z roku 1801. Tato kampaň proti starorežimním cechům jako spiknutím bránícím obchodu byla logickou součástí nové ideologie. Navíc s první moderní hospodářskou krizí, v roce 1815 na konci napoleonských válek, vznikl problém masové nezaměstnanosti a „pauperismu“. Dalším neologismem pro nemajetné byli „proletáři“. Jejich nouze byla jádrem sociální otázky a těžištěm zájmu utopických socialistů. Jak Robert Owen, tak Charles Fourier zahájili svou kritiku nové tržní společnosti během revoluce a napoleonských válek. Velkým nepřitelem pro ně byla soutěž. A řešením pro ně byla kooperace. Jinými slovy, ekonomickým podnětem socialismu nebyly továrny jako takové, ale anarchie trhu a s ní spojená sociální nejistota.¹² To se v kombinaci s francouzskou revoluční tradicí stalo zdrojem moderního socialismu. Francouzská buržoazní monarchie nabídla vyloženě ohavný příklad této nové tržní společnosti. Postrádala pevnou legitimitu na základě principů roku 1789, a o to byla zranitelnější.

Střední segmenty buržoazie ve sněmovně a v tisku zformovaly liberální opozici. Jejich noviny *Le National* agitovaly za „reformu“, tedy širší hlasovací právo a zákaz pasivního volebního práva pro státní úředníky. Jinými slovy, tito liberálové nechtěli republiku nebo demokracii. Noviny *La Réforme* byly odvážnější, když

¹² Ke klasické kritice této revoluce laissez-faire v období kolem roku 1800 viz Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Boston: Beacon Press, 1944); český *Velká transformace* (Brno: CDK, 2006).

navrhovaly republiku s všeobecným hlasovacím právem. Jakmile však byl červencový režim ve 40. letech stabilizován, král a jeho nejdéle sloužící ministerský předseda Guizot tvrdošijně bránili reformě, přestože liberálnější cenzus by na jejich stranu přivedl většinu buržoazie, která by pochopitelně podporovala nový režim. Proč tato nekompromisnost? Guizotovy teorie o roku 1688, historická role buržoazie a doktrína vlády „les capacités“ jsou jedním důvodem.¹³ Omezení participace v „zastupitelské vládě“ bohatstvím a vzděláním bylo mezi tehdejšími liberály standardem. Dalším důvodem bylo to, že Guizot chtěl stabilizovat politickou situaci, která byla od roku 1830, ba spíše už od roku 1815, rozbouraná. Vzhledem k francouzským podmínkám a kouzlu roku 1789 se tato opatrnost zdála být rozumnou. Sázka na tento přístup však nevyšla.

Neúspěch roku 1848 ve Francii

Všechny revoluce probíhaly podle zhruba stejné trajektorie. Společným rysem roku 1848 ve všech případech je to, že nezačal svoláním nějakého shromáždění, ale iniciativou městského plebsu. To urychlilo radikalismus, důsledkem však bylo vyděšení občanské společnosti a rychlý triumf konzervativců. Bylo to jedinkrát, kdy konzervativci zvítězili ve velké revoluci. Vývoj šel od romantické euforie jara 1848 k porážce těchto nadějí na konci roku, pak k obnově demokratických sil na počátku roku 1849 a poté k jejich definitivní porážce silami pořádku v letech 1850–1851. První evropská očekávaná revoluce tak měla zcela neočekávaný scénář porážky. Tento frustrující výsledek však neukončil politiku očekávání. Spíše, alespoň v radikálních kruzích, zesílil potřebu očekávat další návrat revoluce. Druhý příchod roku 1789 tedy měl být také druhým, ale úspěšným příchodem – navíc revanší – roku 1848. Katastrofická pařížská komuna roku 1871 byla do značné míry právě tím. A tak byla v roce 1888 tradiční hymna revolucionářů, „La Marseillaise“, nyní zkonfiskovaná

¹³ Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot* (Paris: Gallimard, 1985).

„buržoazní“ republikou, nahrazena novou hymnou, „Internacionálou“, složenou k veršům napsaným v roce 1871.

Červencovou monarchii svrhl tlak středních tříd na volební reformu v souladu s lidovým republikánstvím, které nyní tíhlo k socialistickému očekávání. V únoru 1848 opozice z řad střední třídy zorganizovala několik veřejných shromáždění, která byla maskována jako bankety. Když Guizot odmítl jedno z těchto shromáždění v radikální Paříži povolit, dělníci postavili barikády. Buržoazní národní garda odmítla bránit monarchii a král abdikoval, opět ve prospěch svého vnuka. Tentokrát se ulice nemínila nechat připravit o vítězství. Vydavatelé *Le National*, poslanci jako básník Lamartine a radikální republikán Ledru-Rollin spěchali na pařížskou radnici, kde vyhlásili republiku. Vzbouřený dav přiměl poslance, aby do prozatímní vlády přijali Louise Blanca a dělníka jménem Albert – to bylo poprvé, kdy socialisté ochutnali moc. Tato dlouho anticipovaná, ale ve skutečnosti nečekaná únorová revoluce proběhla mnohem hladčeji, než se kdokoli odvažoval snít. Na jaře se zdálo, že Francie by mohla mít rok 1789 bez roku 1793.

Toto snadné vítězství však dalo vzniknout nadějším, jež byly mnohem radikálnější než míra únosná pro většinu země. Dějiny druhé republiky jsou proto do značné míry zvrácením výdobytků února – scénář roku 1789 běžel jakoby pozpátku. Velké revoluci trvalo čtyři roky, než dosáhla svého maximálního radikalismu. Rok 1848 začal svým maximálním radikálním programem, republikou s všeobecným hlasovacím právem s náznaky socialismu. Po tomto vyvrcholení byl možný jen ústup. A hlavní příčinou tohoto ústupu bylo rudé strašidlo socialismu ztělesněné pařížským davem.

Pro eliminaci tohoto nebezpečí nezískal Louis Blanc ministerstvo, ale pouze komisi složenou z dělníků a zaměstnanců, kteří měli diskutovat o sociální otázce. Toto těleso mělo přepychové sídlo, Lucemburský palác, bylo však bez faktické moci. Zároveň bylo formálně uznáno právo na práci vytvořením tzv. národních dílen pro nezaměstnané. V praxi to znamenalo podřadnou práci pro dělníky, kteří často byli kvalifikovaní, a dílny se brzy změnilly ve špatně organizovanou charitativní činnost. Masy

nezaměstnaných navíc proudily do Paříže a střední třída začala na tento nákladný podnik hledět se stále větší averzí a obavami z jeho destabilizačního potenciálu. Řešení za této výbušné situace zřejmě nebylo možné. Na jedné straně právě dělníci republiku vytvořili, a proto jim muselo být vyhověno, na straně druhé za tehdejších podmínek bylo nemožné dělat něco víc než improvizovat a imitovat sociální stát.

A tak se země připravovala na velký boj mezi plebejskou Paříží a konzervativní, většinou zemědělskou Francií. Lamartine od počátku ujišťoval evropské mocnosti, že nová republika nezahájí revoluční křížové tažení ve stylu roku 1792, čímž zklamal radikály. Prozatímní vláda chtěla okamžité volby do ústavodárného shromáždění, aby byla situace stabilizována vytvořením republikánské protiváhy k pařížskému davu. Dav chtěl samozřejmě vyhlášení voleb zdržovat, aby si udržel svůj vliv na vládu. 17. března mohutná demonstrace téměř svrhla vládu. Další radikální tlak však přinesl pouze zdržení nevyhnutelných voleb do 28. dubna. Výsledkem voleb bylo, podle očekávání, vítězství umírněných republikánů a kryptomonarchistů. Provizorní vládu vystřídal pětičlenný direktoriát, v němž socialisté chyběli. Rozhořčení a zoufalí radikálové 15. května vtrhli do Národního shromáždění při novém pokusu o uchopení moci; záminkou jim byla situace v utlačovaném Polsku. Vláda uvěznila Blanquiho a další prominentní radikální vůdce a zároveň se připravovala na nevyhnutelnou srážku s Paříží. Na konci června vláda nařídila přesunutí národních dílen do provincií a plebejská východní část města začala budovat své rituální barikády v revoltě zoufalství. Vládní jednotky pod generálem Cavaignacem (oddaný republikán, jehož otec byl členem Konventu) byly připraveny a vyčkávaly. Následné pouliční boje trvaly tři dny a vyžádaly si sedm tisíc obětí. Cavaignac byl de facto diktátorem, dokud shromáždění nedokončilo ústavu.

Díky těmto „červnovým dnům“ koncept třídního boje, poprvé zavedený liberálními historiky v období restaurace (popisovali jím úděl svých předchůdců ve starém režimu), nyní získal nový, aktuálnější obsah. Od této chvíle znamenal konflikt buržoazie a proletariátu v demokratické republice. První lekcí převrácené

revoluce roku 1848 je tedy to, že nejzákladnější požadavek politické demokracie, všeobecné hlasovací právo, může být ve skutečnosti konzervativní institucí.

To bylo k úžasu všech potvrzeno, když 10. prosince revoluční rok kulminoval zvolením Ludvíka Bonaparta do funkce prezidenta republiky. V souladu s francouzskou revoluční tradicí ústava zavedla unikamerální legislativní moc volenou na základě všeobecného hlasovacího práva. Jelikož však za jakobínů tento mechanismus vedl k diktatuře, ústava dodala funkci prezidenta podle amerického modelu, který byl též volen podle všeobecného hlasovacího práva. Hlavními kandidáty byli vůdce „Hory“ Ledru-Rollin (370 tisíc hlasů), klasický republikán Cavaignac (1 448 000 hlasů) a Napoleonův synovec Ludvík Bonaparte (5 434 000 hlasů).

Marx ve svém nejbrilantnějším spisu *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* vysvětloval jeho vítězství sociologicky, tím, že „pytel brambor“, rolnictvo, bylo hypnotizováno synovcem, protože si vzpomínalo, že strýc jim zajistil vlastnická práva na půdu. Ve skutečnosti toto vysvětlení není sociální, nýbrž politické a v podstatě šlo o ryzí náhodu. To, co rolníci a většina Francie ke konci roku 1848 chtěli, byl pořádek a ukončení „rudého“ nebezpečí pařížských bouří. Cavaignac to samozřejmě mohl zajistit. Bonaparte však byl vhodnější, protože dodal k pořádku příslib národní slávy po vlašných dekadách restaurace a buržoazní monarchie. Vítězství Ludvíka Bonaparta tedy bylo výsledkem politické shody okolností a ideologické přitažlivosti jeho jména – společně s šancí kandidovat, neboť ústavodárné shromáždění se neuráčilo zakázat příslušníkům někdejších vládnoucích dynastií politickou činnost. Stejně tak pro něj nevolili všichni rolníci a ne všichni jeho voliči byli rolníci; mnoho rolníků volilo „rudého“ Ledru-Rollina, zatímco mnoho dělníků volilo Bonaparta.

Vzhledem k tomuto nešťastnému debutu bylo otázkou, zda může nová republika fungovat. V roce 1849 byla hospodářská krize minulostí a započala dlouhá éra prosperity. Strach ze sociální demokracie však zůstával silný a 13. května „strana pořádku“ jednoznačně zvítězila ve volbách do nového zákonodárného sboru, když otevření monarchisté, orleanisté a legitimisté

přehlasovali umírněné republikány. Zároveň však posílili i radikální republikáni. Povzbuzena tímto úspěchem vyšla 13. června 1849 levice do ulic na protest proti vládní intervenci proti Římské republice a ve prospěch papeže. „Strana pořádku“ a prezident tuto demonstraci interpretovali jako pokus o převrat (což se mohlo stát vzhledem k událostem z 15. května předchozího roku). Velmi zásadně oslabili levici tím, že hlasovací právo podmínili tříletým pobytem na jednom místě, čímž eliminovali množství dělníků, kteří se často stěhovali: všeobecné hlasovací právo formálně zůstalo zachováno, ve skutečnosti však bylo omezeno. Polarizace společnosti na tvrdou pravici a tvrdou levici, jež se projevila za červnových dnů, získala trvalé politické vyjádření ve formě schizmatu mezi sociální demokracií a buržoazní republikou.

Po eliminaci radikální levice se politická hra změnila v boj mezi prezidentem a monarchistickou stranou pořádku. V tomto boji držela všechny karty v rukou exekutiva. Ludvík Bonaparte se nejprve pokusil o legální cestu dodatku ústavy, který by mu umožnil druhé volební období. Poté, co tato snaha neuspěla, jako velitel ozbrojených sil provedl státní převrat – tento pojem (*coup d'état*) se tehdy poprvé objevuje v politickém slovníku. V roce 1851, 2. prosince při výročí velkého vítězství Napoleona I. u Slavkova, jeho synovec vyhlásil, že „shromáždění je rozpuštěno a všeobecné hlasovací právo znovu zavedeno“, přičemž se prohlásil prezidentem na doživotí. O rok později se prohlásil císařem. Victor Hugo ho nazval Napoleonem Malým a odešel do exilu. Karl Marx tento další brumaire označil za konečný akt „frašky“, která začala v únoru 1848, a stáhl se z aktivní politiky, aby popsal historické zákonitosti, které měly zajistit rudé vítězství v příštím kole.¹⁴

¹⁴ Krom obecných prací citovaných na začátku této kapitoly jako úvod k událostem roku 1848 v kontextu francouzské revoluční tradice viz Lord Elton, *The Revolutionary Idea in France, 1789–1871* (London: Edward Arnold, 1959). Dvěma novějšími dějinami revoluce roku 1848 ve Francii jsou Philippe Riviale, *Un revers de la démocratie, 1848* (Paris: Flammarion, 2005) a William Fortescue, *France and 1848: The End of Monarchy* (London: Routledge, 2005).

Velkým specifickým roku 1848 ve Francii, Prusku, Rakousku a různých italských státech je to, že se jednalo o scénář let 1789–1793 probíhající pozpátku. Události započaly na krajní levici politického spektra s republikou s všeobecným hlasovacím právem kombinovanou s náznaky socialismu, načež se posunovaly doprava, aby skončily restaurací a posílením monarchie, ať už legitimistické, nebo bonapartistické. Marx byl k tomuto zvrácení revolučního očekávání velmi senzitivní, proto jeho komentáře o tom, jak muži let 1789–1804 uvažovali v pojmech římských precedentů, a o tom, jak muži let 1848–1852 uvažovali v pojmech precedentů let 1789–1804.

Hugo i Marx měli pravdu, když tvrdili, že hlavní příčina neúspěchu revoluce tkví v břemeni historické paměti. Všichni hlavní aktéři roku 1848 ve snaze o zopakování roku 1789, ať už jako návratu k republice roku 1792, nebo jako opakování původního dramatu na vyšší úrovni sociální demokracie, už jen tím, že anticipovali své určené role, automaticky změnili charakter nového dramatu, které prožívali. Pařížští plebejci, což byli většinou vnukové sansculottů roku 1793, při pokusu o revoluční akci předčasně vystrašili umírněné republikány a vehnali jejich voliče do náruče monarchistické strany pořádku. Navíc v roce 1848 levice zapomněla, že na rozdíl od roku 1789 neexistuje důvěryhodná hrozba zprava, která by zachovala jednotu levicových plebejců a buržoazie, socialistů a republikánů. Monarchistická pravice, ať už orleanisté, nebo legitimisté, byla příliš slabá na to, aby mohla hrát tuto roli, a souběžný kolaps starých režimů v Rakousku a Prusku odstranil hrozbu mezinárodní reakce. Za těchto okolností mohly reálné síly reakce stavět na minulosti, díky čemuž získaly revoluční kamufláž. Konzervativní a monarchistické síly pořádku se tedy nejprve označily za umírněné republikány. Bonaparte tak mohl relativně bez odporu podloudně eliminovat všechny další aktéry. A mohl to provést tak snadno i díky tomu, že mohl plausibilně prohlásit, že je vyjádřením demokratické esence revoluce: všeobecného hlasovacího práva. Na této bázi mohl hlásat spřízněnost se zájmy saintsimonistů a dalších exponentů

sociální otázky. Stručně řečeno, základním vysvětlením neúspěchu revoluce je to, že šlo o anticipaci, návrat ke starým vzorům za situace, která byla nová.

Srovnání s Anglií

V polovině 19. století byly podmínky v Anglii a Francii podobnější než kdykoli předtím nebo potom. Obě země měly konstitučního monarchu a nastupující průmysl. A přesto: z načasování revoluce v procesu formování moderního státu v těchto dvou zemích vzešly odlišné politické osudy. Britská oligarchická revoluce sedmáctého století vytvořila politický mechanismus, který umožnil absorbovat šok industrializace (lépe řečeno marketizace) nenásilným způsobem, zatímco Francouzská revoluce osmnáctého století vytvořila radikálně rovnostářskou politickou kulturu, která nemohla být zkrocena liberální, avšak třídně založenou konstituční monarchií. V Anglii volný trh a industrializace vedly k chartismu, zatímco ve Francii raná průmyslová revoluce zplodila republikánství ovlivněné reformistickým socialismem.

Německo, střední Evropa a nacionalismus

V Německu byl rok 1848 mnohem důležitější událostí než ve Francii: ve skutečnosti šlo o německý rok 1640 nebo 1789 – jenže nezdařený; ústředním problémem roku 1848 ve střední Evropě proto je vysvětlení skutečnosti, že vůbec poprvé velká revoluce nedokázala přinést klasický, konstituční výsledek. Část vysvětlení spočívá v jistých specifikách roku 1848, v obecné sekvenci evropských revolucí; další část vysvětlení tkví v institucionálních a kulturních specifikách Německa a střední Evropy.¹⁵

¹⁵ Literatura k roku 1848 ve střední Evropě je velmi obsáhlá. Kromě klasické práce Veita Valentina, *Geschichte der deutschen Revolution von 1848–49* (Berlín: Ullstein, 1930–1931), 2 díly – Veit Valentin, *1848: Chapters in*

Abychom navázali na první bod, rok 1848 byl první naprosto vědomou revoluční zkušeností Evropy. Jak jsme viděli, anglická revoluce nebyla považována za revoluci, když započala; vědomí skutečného charakteru událostí se však vyvinulo brzy, ještě v jejích průběhu, a do roku 1799 Francie a celá Evropa znaly plný scénář velkého revolučního dramatu. Nikde v Evropě pak už nemohlo dojít k další „nevinné“ revoluci. V důsledku toho v únoru a březnu 1848 všichni potenciální aktéři v dramatu znali, nebo si mysleli, že znají, své stanovené role. Tato skutečnost přispívá k vysvětlení již zmíněné zbrklé iniciativy městského davu. V Paříži se únorové události poměrně vědomě uskutečnily jako repríza roku 1830 a ještě větších *journalées* let 1789–1793. A v Miláně, Vídni, Praze, Budapešti a Berlíně byly březnové události poměrně vědomou a explicitní odpovědí na pařížskou únorovou akci. Anticipační vědomí charakteru události může – a v roce 1848 se to vskutku stalo – deformovat a vychýlit průběh události, která se právě děje. Jak již bylo zmíněno výše, bylo tomu tak za prvé tehdy, když sebe-uvědomělý a předčasný radikalismus městského davu velmi rychle zastrašil občanskou společnost a posunul ji k mnohem konzervativnějším postojům než za předešlých velkých revolucí. Zatímco Pym a Lafayette si dlouho mysleli, že městský dav zvládnou, frankfurtský parlament od počátku věděl, že to nedokáže, a proto se ani nepokusil dav vést. A bylo tomu tak za druhé proto, že konzervativci, hlavně mezi šlechtou, se poučili z roku 1789; i oni již znali scénář, a proto čekali na příležitost a stáli za obleženým králem, dokud se občanská společnost nezačala štěpit, především kvůli sociální otázce a městskému násilí (zatímco představitelé anglické a francouzské šlechty, alespoň

German History (London: Allen and Unwin, 1940) je zkrácená anglická verze – viz Theodore S. Hamerow, *Restoration, Revolution, Reaction: Economics and Politics in Germany, 1815–1871* (Princeton: Princeton University Press, 1958); Frank Eyck, *The Frankfurt Parliament, 1848–1849* (New York: St. Martin's Press, 1968); Jonathan Sperber, *Rhineland Radicals: The Democratic Movement and the Revolution of 1848–1849* (Princeton: Princeton University Press, 1991). Wolfram Siemann, *The German Revolution of 1848–1849* (New York: St. Martin's Press, 1998) pojednává detailně o revoluci v „maloněmeckém“ prostředí.

ze začátku, předpokládali, že budou hlavními vítězi a přirozenými vůdci země, jakmile bude moc vyrvána z rukou krále).

Neochvějný konzervatismus šlechty v roce 1848 nás však přivádí k otázce institucionálních a kulturních specifík Německa a střední Evropy. V tomto ohledu stojí za to připomenout to, co zde bylo řečeno dříve o klíčovém významu silného, již existujícího těžiště státu pro možnost úspěšného provedení velké revoluce – a dokladem toho je kontrast mezi revoluční Anglií a pouze rebelským Nizozemím. Ve střední Evropě neexistovalo institucionalizované státní těžiště, ale pouze vojenská monarchie Hohenzollernů v severním Německu a Habsburků v Rakousku a Itálii. V této oblasti se však – na rozdíl od Nizozemí šestnáctého století – vyvinulo ryze moderní národní povědomí. A právě a především konflikt mezi národním povědomím a institucionálním rámcem nadnárodní, dynastické a vojenské monarchie vysvětluje neúspěch roku 1848.

Národní povědomí totiž bylo v Evropě něčím novým. Již bylo zmíněno, že západoevropský nacionalismus – v Anglii a Francii – nebyl etnický, nýbrž politický: znamenal příslušnost nebo občanství v historicko-právní komunitě (to, zda šlo o poddané krále, či národ, je sekundární). Příklad – a expanze – Francouzské revoluce ovšem přiměl zárynskou Evropu k adaptaci západního konceptu národní komunity, která nyní byla vyjádřena v devastativně dynamické formě masové mobilizace revolučního občanstva. Francouzská politická definice národa však neodpovídala institucionální realitě střední Evropy. V důsledku toho, a s pomocí romantismu, Němci vytvořili nový koncept národa: etnolingvistický *Volk*. A tato definice národnosti byla považována za kulturní anticipaci politicko-institucionálního národa, za duchovní základ, z něhož měl být národ vytvořen. Tento etnolingvistický koncept národnosti pak byl převzat Italy, Slovany a Maďary; a není náhodou (kromě speciálního případu Francie), že rok 1848 byl výlučně revolucí té části Evropy, kde politicko-institucionální národ teprve měl být vybudován, kde však již byl plně vyvinut etnolingvistický nacionalismus.

Pokud však měla být střední Evropa reorganizována do etnolingvistických entit, znamenalo to, že mašinerie hohenzollernské

a habsburské monarchie musely být totálně zničeny (ne pouze ukořistěny lidem jako anglická a francouzská monarchie) – Prusko rozpuštěním v Německu a Rakousko dekonstrukcí. Obě monarchie však byly založeny na establishmentu vojenské aristokracie a civilní byrokracie, které uvažovaly v dynastických, nikoli etnolingvistických pojmech; a tyto vládnoucí vrstvy nechťely být zničeny. Proto pruská a rakouská šlechta takřka unisono odmítly zapojení do revoluce, a to i v její nejranější části. Díky loajalitě pruskému a rakouskému panovníkovi zůstala v záloze armáda – něco, co Ludvíku XVI. po Bastile chybělo.

Národní otázka ve střední Evropě také pomohla otupit revoluční elán občanské společnosti (vedle jejího strachu z městského davu). To se projevilo odchýlením revoluční energie z omezení moci pruského krále směrem k druhotným otázkám nacionalistického *point d'honneur*, jako byla kauza Šlesvicka-Holštýnska, což pouze postavilo Anglii a Rusko proti německé revoluci. Rovněž to bylo vyjádřeno i ve skutečnosti, že liberální občanská společnost potřebovala armádu pruského krále kvůli obsazení Dány ovládaného Šlesvicka-Holštýnska (a možná kvůli zastrašení Rakouska), a proto si ho nedovolila příliš dráždit. Konečně význam národnostní otázky rozdělil Němce, Slovany a Maďary, kteří museli postupovat společně, pokud měli mít šanci porazit pruské a rakouské vládnoucí vrstvy.

Výsledkem všech těchto okolností bylo to, co zde nazýváme jako *revolutio interrupta*. Po březnových událostech a počáteční kapitulaci krále frankfurtský parlament a berlínský sněm jednaly tak, jako by již zvítězily, a provedly obligátní akt velké revoluce, když přijaly ústavní funkce. Pokračující bouře městského davu a narůstající ambivalence občanské společnosti vůči němu však daly králi zelenou. Na konci roku přesunul armádu z Postupimi a potlačil berlínskou lůzu. Obě shromáždění, frankfurtské i berlínské, pak vůči králi byla bezbranná. Mohla schválit jakoukoli ústavu; neměla však prostředky pro její prosazení. Následujícího roku král oba zákonodárné sbory rozehnal a odmítl jejich politiku. Nadřazenost královské výkonné moci tak byla zachována a král učinil pouze omezený ústupek ve formě „povolené“ neboli „oktrojované“ ústavy, podle níž zůstal faktickým suverénem.

Po roce 1862 Bismarck toto řešení zdokonalil. Když se většinou liberálové v pruském sněmu pokusili rozšířit svou moc odmítnutím obranného rozpočtu, odpověděl Bismarck politikou, kterou lze označit za „legitimistický bonapartismus“. Poučil se totiž od Napoleona III., že všeobecné hlasovací právo může být využito pro konzervativní účely – a stejně tak pro nacionalismus a politiku sociálního blahobytu. Proto pevně trval na otázce královny svrchovanosti, když sestavil obranný rozpočet bez schválení parlamentu. Zároveň dodal německému národu modifikovanou formu toho, co chtěl: národní sjednocení, ale provedené pruskými zbraněmi; všeobecné hlasovací právo, ale bez ministerské odpovědnosti a s kuriovým volebním systémem v nejdůležitějším státě, Prusku; a stát blahobytu, který měl umírnit městský dav. Za cenu těchto polomoderních ústupků zůstala zachována dominantní role klíčových prvků starého režimu – monarchie a aristokracie.

Ve shrnutí můžeme ukázat, co měly revoluce roku 1848 společné:

1. Všechny započaly nikoli svoláním zastupitelského shromáždění (generální stav), ale přímou akcí městského davu.
2. Všechny tyto revoluce na barikádách na jaře 1848 triumfovaly snadno. Důvodem bylo to, že neměly vážné protivníky. V roce 1789 byla revoluce provedena proti tisíciletému uspořádání společnosti dvou mečů a dvěma staletím úspěšného absolutismu. V roce 1848 byla protivníkem pouze nedávná a chatrná restaurace. V důsledku toho revoluční koaliční systém působil proti další radikalizaci. Na jaře 1848 konstitucionalistické střední vrstvy přijaly revoluci jako *fait accompli* a pokusily se ji udržet v ústavním rámci. Měly však příliš malý strach z možné reakce na to, aby i nadále postupovaly v souladu s plebem. V roce 1789 se revoluce obávala royalistické reakce v alianci s monarchistickou Evropou, a tak její vůdové potřebovali sansculotský radikalismus. V roce 1848 byly všechny dynastie kromě ruské neutralizovány naráz, takže nedošlo k žádné velké evropské válce. Reflex „žádný nepřítel nalevo“ proto nefungoval.
3. Po jaru 1848 proto byla revoluce stimulována strachem z „rudých“ a levice. To samozřejmě připravilo nástup nového

typu reakce, ať už pseudodemokratického a pseudosociálního bonapartismu, nebo aristokratického legitimismu ochotného aplikovat podobnou strategii v kombinaci s použitím síly; to je případ především Schwarzenberga a Bismarcka.

4. Mezi roky 1815 až 1848 existovala liberální internacionála. Umírnění liberálové jako Guizot pocítovali solidaritu s ideologickými příbuznými za hranicemi. Totéž platilo o liberálech nakloněných demokracii, jako byli J. S. Mill a Tocqueville. Totéž platilo i o radikálních demokratech, jako byli Michelet, Ledru-Rollin, Mazzini a Kossuth. Totéž pak platilo i o socialistech, jako byli Bakunin, Marx a Weitling. Povšimněme si především role Polska – mučedníka v mobilizaci tohoto liberálně radikálního internacionalismu. Tato internacionála se považovala za bojovníka proti vídeňskému, berlínskému a obzvláště petrohradskému dvoru. Tito internacionalisté byli přivítali velkou válkou vedenou Francií za osvobození Evropy od Svaté aliance. To byl syndrom roku 1830, Ludvík Filip však zvolil mírovou politiku. Stejně tak to bylo očekáváním velké části levice v roce 1848, Lamartine však pokračoval v opatrnosti červencové monarchie.
5. V průběhu revolucí roku 1848 nacionalismus zničil liberální internacionálu. Cíle Němců byly neslučitelné s cíli Slovanů (Poznaňsko a Čechy), zatímco cíle Maďarů byly neslučitelné s cíli Slovanů i Němců. Nacionalismus starých států, Británie a Francie, způsobil méně problémů. Italský nacionalismus byl méně zatížen překryvem s nároky jiných nacionalismů.
6. Období 1815–1848 bylo též romantickým obdobím *par excellence*. Liberalismus, nacionalismus a socialismus byly vyjádřeny v lyrickém romantickém stylu. To souvisí se zvykem doby uvědoměle vynalézat nová sekulární náboženství, navíc „náboženství“, která byla považována za „vědecká“. Idea revoluce tak začala být považována jak za spásnou, tak za vědeckou.
7. Spektrum revolučních programů zahrnovalo konstituční monarchii s majetkovým cenzem, republiku či radikalismus s všeobecným hlasovacím právem, některé formy hospodářského „sružování“ nebo socialismu a na levici egalitářský kolektivismus nebo komunismus.

8. Revoluční trajektorie byla všude obdobná: po bratrském a euforickém jaru 1848 přišel otevřený buržoazně-plebejský střet (léto nebo počátek podzimu) a na konci roku otevřený triumf strany pořádku, přestože stále v konstitucionalistické formě. Tato umírněná reakce na jaře 1849 vyvolala novou radikální vlnu. Ta pak vyprodukovala dlouhodobé autoritářské řešení.

MARXISMUS A DRUHÁ INTERNACIONÁLA, 1848–1914

Filozofové pouze interpretovali svět... Jde však o to ho změnit.

KARL MARX, 1845

Karl Marx byl německý filozof.

LESZEK KOLAKOWSKI, 1978

Velkým paradoxem revoluce roku 1848 je to, že přestože nedokázala dosáhnout některého ze svých cílů – ať už demokraticko-republikánského, nacionalistického nebo socialistického –, zanechala ideologické dědictví s větší přitažlivostí než revoluce, kterou se snažila napodobit, úspěšná revoluce z roku 1789. Tímto dědictvím byl samozřejmě marxismus. Bez něj by následná evropská politika, a především ruská revoluce byly nemyslitelné.

Marx poprvé vyhlásil své poselství světu v *Manifestu komunistické strany*, vydaném v předvečer únorové revoluce v roce 1848 v Paříži. V té době nevyvolal takřka žádnou pozornost. Větší zájem o Marxe se projevil teprve po roce 1864 a založení Mezinárodní asociace pracujících, známé jako První internacionála, k jejímž vůdcům patřil; jeho ideje začaly přitahovat pozornost teprve po vydání prvního dílu *Kapitálu* v roce 1867. To, co ho proslavilo, však byla pařížská komuna v roce 1871, kdy všechny evropské vlády neopodstatněně obviňovaly První internacionálu, jež svými machinacemi toto povstání údajně vyvolala. Jako veřejný fenomén proto Marx a jeho doktrína patří do poslední třetiny devatenáctého století. A toto je Marx jako „Darwin společenských věd“, jak prohlásil Engels u jeho hrobu v roce 1883, ekonomický Darwin oněch „vnitřních protikladů“ kapitalismu, které mají vést k jeho zániku: pracovní teorie hodnoty, přivlastnění nadhodnoty, klesající návratnost kapitálu a tak dál.

To však není Marx, který vedl ke skutečné revoluci. Tento Marx, patron všech revolucí dvacátého století, byl mladý, filozofický Marx 40. let 19. století. Navíc dialektika negace a kreace a princip odcizení, které jsou základem ekonomických zákonů pozdějšího Marxe, vznikly právě v letech mezi jeho příjezdem do Paříže v roce 1843 a *Manifestem* z roku 1848. Toto je Marx, který nás zajímá, neboť schéma historie, které vyvinul, se stalo prostředkem, jímž bylo chiliastické očekávání roku 1848 přeneseno do dvacátého století. Fáze tohoto dějinného schématu, společně se sociologií, která ho podkládá, jsou vykresleny v Dodatku I. Je nezbytné zde ukázat, jak k těmto teoriím dospěl.

Obecný socialismus

Živnou půdou anticipačních teorií revoluce byla francouzská „buržoazní monarchie“ mezi roky 1830 až 1848. Bylo již zmíněno, že právě problémy tohoto mezidobí mezi dvěma revolucemi vedly Tocquevillu k formulaci jeho politické sociologie o demokracii jako hnací síle moderního světa.

Abychom pochopili Marxovy náhledy, musíme podotknout, že klíčovou otázkou tehdejší politiky byla sociální nerovnost. V očích té části politického spektra, která byla nyní vůbec poprvé obecně nazývána jako „levice“, byla právě sociální otázka, nikoli třídně založený liberalismus ministerského předsedy Guizota, reálným dědictvím velké revoluce. Z tohoto pohledu politická republika roku 1792 očividně neuspěla při uskutečnění osvobození lidstva; a konstituční monarchie z července 1830 dokázala ještě méně. V důsledku toho byla k provedení demokratického příslibu let 1789 až 1792 nutná sociální republika. Nebo konkrétněji, zrušení právní nerovnosti starorežimní společnosti „stavů“ ve skutečnosti občany neučinilo rovnými, ale namísto toho vytvořilo novou nespravedlnost sociální nerovnosti založené na soukromém vlastnictví. Pro dosažení skutečné spravedlnosti a rovnosti proto byla nutná jistá redistribuce bohatství a majetku. Krajní levice přinesla ideu „socialismu“ jako historické fáze za liberálním konstitucionalismem, jako vyvrcholení emancipace lidstva.

Přestože tento obecný socialismus nebyl nezbytně revoluční, s blížícím se rokem 1848 se v kolébce roku 1789 stále více radikalizoval. A bylo to tak proto, že Francie byla jedinou evropskou zemí s živou revoluční tradicí, která byla navíc podpořena nejradikálnější formou osvícenství osmnáctého století. Navíc, jak již bylo zmíněno v kapitole 9, první náznaky revolučního socialismu vyprodukovala přímo velká revoluce samotná, ve spiknutí rovných Graccha Babeufa v roce 1796. Tato povstalecká tradice byla Philippem-Michelem Buonarrotim přenesena ke generaci 30. let 19. století a k Augustu Blanquimu, Armandu Barbèsovi – a konečně Karlu Marxovi.

Je nutné zmínit, že centrem vznikajícího socialismu byla Francie, zatímco podle běžného předpokladu, že socialismus je hnutím průmyslového proletariátu, by těžištěm měla být Anglie, která byla ekonomicky rozvinutější než její soused. Bez ohledu na družstva Roberta Owena byl socialismus v Británii až do konce století slabý. Spíše šlo o zárodečnou formu dělnického hnutí, jež bylo v letech před rokem 1848 vyjádřeno chartismem. Toto hnutí bylo v zásadě výtvozem dělníků samotných a jeho prioritou byl politický boj za všeobecné hlasovací právo, aby sociální reforma mohla být prosazena prostřednictvím parlamentních zástupců. Konstitucionalistické dědictví let 1640–1688 tedy v Británii otupilo radikální ostří průmyslové revoluce.

Jinými slovy, rozdíl mezi Francií a Anglií v období vzniku socialismu nelze vysvětlit sociálními a ekonomickými podmínkami, ale politickými a ideologickými tradicemi. To si zasluhuje zvláštní pozornost, protože po Marxovi to bylo uznáno jen výjimečně. V poznámce k překladu *Manifestu komunistické strany* Engels vysvětluje, že s Marxem považují Anglii za „typickou“ kvůli hospodářskému vývoji „buržoazie“ a Francii za „typickou“ kvůli jejímu politickému vývoji. Nepovšiml si však, že není logické odvozovat francouzskou politiku z anglického hospodářství, což je elementární chyba, která přetrvává dodnes.¹ Dokud však neuznáme, že socialismus není třídním vědomím

¹ Eric J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: 1789–1848* (Cleveland: World, 1962).

průmyslových dělníků, je nemožné pochopit jeho historickou roli kdekoli, a v Rusku především.

Socialistická idea, na rozdíl od dělnického hnutí, byla po celou svou historii tím, čím byla ve svých počátcích za červencové monarchie: ideologickým prognózováním o tom, jak nejlépe dosáhnout přechodu od stavovské a/nebo třídní společnosti ke společnosti plně rovnostářské; socialismus je tedy logickým vyvrcholením toho, co Tocqueville označil za „demokracii“ ve smyslu „l'égalité des conditions“, neboli sociální nivelizace. Navíc toto anticipační teoretizování nebylo primárně produktem samotné dělnické třídy, ačkoli se občas objevili i socialističtí vůdci z jejích řad, jako Wilhelm Weitling, Pierre-Joseph Proudhon a August Bebel. Socialistická teorie a politika – na rozdíl od dělnického hnutí – byly doménou intelektuálů, jak ve svých často citovaných výrociích prohlásili Karl Kautsky a V. I. Lenin.² A klíčovým příkladem tohoto fenoménu jsou samozřejmě Marx a Engels, jejichž anticipační teorie revoluce na konci století vytlačila všechny ostatní. Jelikož tato teorie poskytla ospravedlnění pro Říjen 1917 a jeho výsledky, musejí zde být zkoumány její základní prvky; a toto zkoumání musí být revizionistické, neboť naše obvyklé pohledy na marxismus by nás nepřipravily na jeho paradoxní roli v Rusku.

Geneze marxismu

Běžná představa o marxismu je taková, že jde o společenskovědní teorii vytvořenou za účelem analýzy pokročilé průmyslové společnosti. Skutečnost, že jeho autor pocházel z tehdy zaostalého Německa a že byl v mládí ovlivněn Hegelem, je pak náhodná; koneckonců většinu svého života v dospělosti strávil v Britském muzeu zpracováváním nejnovějších anglických dat. Pokud však

² Lenin citoval Kautského ve *What Is To Be Done?* (česky *Co dělat*, Praha: Svoboda 1972); viz Robert C. Tucker (ed.), *The Lenin Anthology* (New York: Norton, 1975), s. 68. K nutnému rozlišení mezi socialismem a dělnickým hnutím viz Selig Perlman, *The Theory of the Labor Movement* (New York: Macmillan, 1928). Bývalý menševik, který emigroval do Spojených států, odmítal jakékoli podřízení odborů socialistickým intelektuálům.

na vznik jeho doktríny nahlédneme historicky, ukáže se obrácená kauzalita: Německo a Hegel jsou primární a aktuální západní data jsou jen doplňkem mnohem základnějšího, apriorního modelu myšlení.

Obecně se uznává, že základní principy Marxova systému byly vytvořeny v jeho hegelíánském mládí; *Německá ideologie* z let 1845–1846³ byla napsána, když mu bylo šestadvacet, a vydána byla až v roce 1932. V této práci přenesl filozofickou a idealistickou teorii logiky dějin do socioekonomické a materialistické verze dialektického pokroku lidstva směrem ke svobodě a sebenaplnění.

Sociologické principy vznikajícího Marxova systému jsou stručnosti následující: „Dělba práce“ vzniklá při snaze člověka o vybojování si prostoru pro život v přírodě vede k dehumanizaci třídní nerovnosti. A výsledné vykořisťování člověka člověkem jednoho dne zplodí revoluční „vědomí“ mezi dělníky, čímž vyvolá explozi kulminující v rovnostářském „komunismu“. *Manifest* z roku 1848 je přepisem této vize do úderné podoby vhodné pro politickou agitaci; a *Kapitál* z roku 1867 je „vědeckým“ odhalením vnitřních protikladů „buržoazního způsobu výroby“, které mělo vést ke komunistickému převratu. *Kapitál* byl později vykládán „pozitivisticky“, čímž byla odstraněna metafyzika prvních verzí systémů. Tato interpretace poskytla bázi „ortodoxnímu“ marxismu Druhé internacionály.

³ Citace z Marx a Engelse jsou z Robert C. Tucker (ed.), *The Marx-Engels Reader*, 2. vydání (New York: Norton, 1978), pokud není uvedeno jinak; česky srov. Marx, Engels, *Spisy*, 39 sv. (Praha: SNPL, 1956nn), příp. titíž, *Vybrané spisy*, 5 sv. (Praha: Svoboda, 1976nn). Nejdůležitější a nejpronikavější analýzu marxistického myšlení nabízí Leszek Kolakowski, *Main Currents in Marxism: Its Rise, Growth, and Dissolution*, přel. P. S. Falla, 3 díly (Oxford: Clarendon Press, 1978). Je zde použit jeho pohled na metafyzický základ marxismu. Viz rovněž Shlomo Avineri, *The Social and Political Thought of Karl Marx* (London: Cambridge University Press, 1968). Tendence, kterou reprezentuje tato kniha, akceptuje význam hegelíánského podkladu v marxismu, tvrdíme však, že Marxův odkaz se postupem doby změnil v sociálnědemokratický reformismus. To je na Západě pravděpodobně dominantní pohled. Leszek Kolakowski ovšem tvrdí, že marxismus ještě mnohem logičtěji vedl ke komunismu.

System však zprvu nebyl formulován jako teorie kapitalismu obecně; byl napsán jako scénář blížící se německé revoluce. Mladý Marx opakovaně vyjádřil svou „hanbu“ nad „středověkou“ zaostalostí Německa a doufal, že budoucí revoluce přivede Německo na úroveň Francie a Anglie. Jelikož však Francie již měla svou „buržoazní revoluci“ za sebou a nyní se nadechovala k jejímu socialistickému pokračování, Německo už rok 1789 opakovat nepotřebovalo. Namísto toho, posíleno očekávanou socialistickou explozí v Paříži, mohlo sloučit buržoazní a proletářskou revoluci do jedné; a mohlo toho dosáhnout proto, že v jedné oblasti – v racionální filozofii – bylo dále než Západ. V pětadvaceti letech, při příjezdu do Paříže v roce 1843, viděl Marx roli Německa v nadcházející revoluci následovně: „V politice Němci *přemýšlejí* o tom, co jiné národy (tzn. Francie a Anglie) *uskutečnily*. Německo je jejich *teoretickým vědomím*.“⁴

Pak načrtává předpokládanou revoluční Sonderweg pro Německo.

„V čem tedy spočívá *reálná* možnost emancipace v Německu?

Zde je naše odpověď. Musí být zformována třída, která má radikální pouta, třída v občanské společnosti, která není třídou občanské společnosti, třída, která je zrušením všech tříd, sféra společnosti, která má univerzální charakter, protože její utrpení je univerzální, a která nepožaduje partikulární nápravu, protože zlo, které jí bylo učiněno, není partikulárním zlem, ale zlem obecně. (...) Tímto zrušením společnosti, jako partikulární třídy, je proletariát.“

Základní princip socialismu tedy zní tak, že poslední budou prvními, a navíc *je pouze* poslední díky jsou své degradaci třídou schopnou emancipovat lidstvo. Proto je proletariát definován jako univerzální třída, jediná třída, jejíž vlastní zájem je zájmem lidstva jako celku.

Obdobně je zaostalost národa jakousi formou „bytí posledním“. Takový národ se též může stát prvním, čímž se stane

⁴ *Marx-Engels Reader*, c. d., s. 59.

předvojem emancipace lidstva. „Emancipace Německa je *prakticky* možná, pokud se přijme pohled této teorie, podle níž je člověk nejvyšší bytostí. Německo se nebude schopno vymanit ze středověku (tzn. starého režimu), pokud se zároveň nevymaní z částečných vítězství nad středověkem (tzn. francouzský a britský konstitucionalismus založený na majetkovém cenzu). V Německu nemůže být zrušen žádný typ otroctví, pokud nebude zrušeno veškeré otroctví. (...) Tato emancipace Německa bude emancipací člověka.“

Konečným principem socialismu je to, že reprezentuje univerzální rozum v sociální podobě: „Filozofie je hlavou této emancipace a proletariát jejím srdcem. Filozofie může být uskutečněna pouze pozvednutím proletariátu a proletariát může být pozvednut pouze uskutečněním filozofie.“ Pak přichází francouzský kontext. „Až budou vnitřní podmínky zralé, den německého povstání bude ohlášen kokrháním galského kohouta.“⁵

Tento dokument z roku 1843 je obvykle popisován jako Marxovo „objevení proletariátu“. Ale proletariát, který je zde evokován, není ani tak sociální, jako spíše metafyzickou entitou; a Marx o skutečné dělnické třídě v té době nevěděl skoro nic. Později samozřejmě jeho proletariát nabyt větší sociální a hospodářské podstaty s pracovní teorií hodnoty, přivlastněním nadhodnoty, zákonem „zbídačování“ a tak dále. Marxův proletariát však nikdy nepřestal být v prvé řadě „univerzální třídou“, nositelem mesianistické mise jako třída, která má zrušit všechny třídy, předurčená k tomu, aby se stala vykupitelem, protože je nejvíce dehumanizovanou třídou společnosti.

Co je však na tomto původním marxismu nejvíce udivující, je to, že proletariát je zde definován jako nástroj filozofie. Touto filozofií je samozřejmě hegelianství, které Marx transformoval do historického materialismu pod vlivem *Podstaty křesťanství* od Ludwiga Feuerbacha. Právě tento hegelianský komponent z Marxova systému činí systém. Žádný anglický ekonom ani francouzský „utopický“ socialista nebyl schopen přijít s něčím tak

⁵ „Contribution to a Critique of Hegel's Philosophy of Right: Introduction“, in *Marx-Engels Reader*, c. d., s. 64–65.

systematickým a přesvědčivým, protože – zde měl Marx pravdu – postrádali „filozofické vědomí“.

Hegeliánský prvek marxismu nemá pouze jednu rovinu, protože toto „vědomí“ není pouze filozofické, nýbrž též reziduálně teologické. Přestože mnozí toto tvrzení zpochybní, bylo hegelianství oprávněně nazýváno „filozofickým náboženstvím“, když umožnilo převedení křesťanského providencialismu do rábdy racionalistických kategorií.⁶ S Hegelem se božský rozum stává imanentním v historii, když se vyvíjí skrze stále komplexnější kulturní formy lidstva směrem k absolutnímu „sebeuvědomění“, které je též absolutní lidskou svobodou. Rozum ovšem postupuje pouze za cenu „odcizení“, což je dialektika, pomocí níž se všechny formy bytí „externalizují“ nebo „negují“ v „protikladných“ formách, čímž vytvářejí nové formy, vyšší a bohatší, než byli jejich nedokonalí předchůdci.

Marx transformoval Hegelovu metafyzickou teologii do socioekonomické sféry, v níž stále rozvinutější „způsoby výroby“ překonávají závislost lidstva na slepých silách přírody; a sekularizoval dialektiku do „třídního boje“, díky němuž přechod k rozvinutějším způsobům výroby vyžadoval stále vykořisťovatější třídní vztahy. Sociální odcizení však bylo též obohacující, protože u utlačovaného „vědomí“ společnosti zplodilo krutou, ale kreativní logiku, čímž ukázalo na emancipaci na „konci pre-historie“. V této agonistické eschatologii má proletariát tu nejdůležitější pozici, protože jen on jako nejvíce dehumanizovaná třída v nejvyšším způsobu výroby, kapitalismu, může odstranit veškeré vykořisťování, čímž může přivést člověka k sebenaplnění.

Marxův systém se dělí na dvě části, které nejsou zcela slučitelné. První část je předpoklad, že existuje logika dějin, která neodvratně vede lidstvo od otrokářské společnosti přes feudalismus

⁶ Klasickým dílem o sekularizaci náboženských prvků v moderním myšlení je Karl Löwith, *From Hegel to Nietzsche: The Revolution in Nineteenth Century Thought*, přel. David E. Green (New York: Holt, Rinehart and Winston, 1964). Klasickou kritikou Löwitha je pak Hans Blumenberg, *The Legitimacy of the Modern Age*, přel. Robert Wallace (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1983).

a kapitalismus k socialismu. Tento pokrok je řízen objektivními historickými zákony, které fungují nezávisle na lidské vůli. Druhá část spočívá na premise, že existuje třídní boj, který je hnací silou, „zákonitostí“ dějin. Tento boj je stimulován „vědomím“ vykořisťování, ideologickým faktorem, který do objektivního historického procesu uvádí lidskou vůli. Marx na teoretické rovině vyřešil potenciální konflikt ve svém systému mezi objektivní logikou a subjektivním vědomím tím, že v okamžiku dějinné zralosti má objektivní logika zplodit subjektivní vědomí, podle fundamentálního axiomu historického materialismu „vědomí je determinováno bytím“. Velkou otázkou marxistické praxe samozřejmě je, zda revoluční popud třídnímu boji vždy odpovídá „zralosti“ objektivních historických podmínek.

Marxův systém je vystaven velkému tlaku kvůli svému cíli, socialismu, nebo, jak raději říkal sám Marx, komunismu. V obecném pojetí byla cílem beztřídní, bezstátní společnost – což byla anarchistická vize odporující jeho dominantnímu důrazu na „zákony“ dějin. Ačkoli takový cíl je očividně nerealizovatelný, nesmíme ho přejít s tím, že jde o nedůležité blouznění. Například Lenin ho bral naprosto vážně, když jím ospravedlňoval diktaturu proletariátu, kterou navrhoval ve *Státu a revoluci*. Nepochybně je to tím nejbezpečnějším důkazem chiliastických aspirací stojících za marxismem i leninismem.

Ale nejdůležitějším vnitřním rozparem marxismu je vztah mezi jeho utopickým cílem a instrumentálním programem zaměřeným na jeho dosažení; většina tohoto programu na rozdíl od utopie samotné může být uskutečněna. Pro Marxe je podstatou socialismu „negace“ kapitalismu; konkrétně tento ne-kapitalismus znamená zrušení soukromého vlastnictví, zisku, trhu a samozřejmě peněz. Všechny tyto nástroje vykořisťování mají být nahrazeny racionálním plánováním. Obdobně „maloburžoazní“ svět soukromých rolníků s jeho „idiotismem venkovského života“ má být „negován“ racionální kolektivizací.

Detaily tohoto programu jsou poměrně explicitně popsány v *Manifestu komunistické strany*, který byl koneckonců vydán jménem hypotetické „komunistické strany“. Cíle těchto komunistů jsou uchopení politické moci za účelem „postupného

získání veškerého kapitálu z rukou buržoazie“ a dále „centralizace všech výrobních prostředků v rukou státu, tzn. proletariátu organizovaného jako vládnoucí třída“. Veškerá výroba měla být „soustředěna v rukou sdružených jednotlivců“ s „průmyslovými armádami, zejména pro zemědělství“ a „společným plánem“. Stručně řečeno, „teorie komunismu může být shrnuta v jediné větě: zrušení soukromého vlastnictví“. Nejasná místa v *Manifestu* byla objasněna v *Kapitálu*, který přináší sáhodlouhou kritiku „výroby komodit pro směnu“ (tzn. výroba pro trh) a „krví potřísněného“ média zisku pro „akumulaci kapitálu“ – peněz. Marxův konkrétní program „lidské emancipace“ pak není ničím jiným než tímto totálním ne-kapitalismem.

Je nezbytné trvat na tomto faktu, neboť mnoho komentátorů jej odmítá uznat, když tvrdí, že Marx, na rozdíl od „utopických“ socialistů, nenabízí vizi budoucnosti, nýbrž pouze „vědecké“ poznání historických zákonitostí. Důvodem této podivné slepoty je samozřejmě to, že v okamžiku, kdy Stalin tento program implementoval za použití masového násilí, se mnoho západních autorů postavilo proti; buďto se přiklonili k víře, že jiní bolševici by mohli vybudovat lepší socialismus, nebo začali Marxovu doktrínu číst jako pouhou kritiku společnosti, jako v „marxismu bez proletariátu“ Frankfurtské školy. Velká otázka marxistické praxe tedy zní: přináší instrumentální prostředky totálního ne-kapitalismu opravdu očekávané morální a racionální výsledky?

V současnosti stačí položit tuto otázku, abychom viděli, že v Marxově systému je tolik rozporů, že je *nemožné*, aby byl někdy plně uskutečněn. Tato skutečnost musí být zdůrazněna, jinak je historický osud marxismu v Rusku a Číně nepochopitelný. Pokud totiž dojde k pokusu doktrínu, kterou je nemožné uskutečnit, přece jen realizovat, nevyhnutelně se objeví závažná překvapení.

Největším takovýmto překvapením byl samozřejmě Říjen 1917. Často se tvrdí, že bolševická revoluce dospěla k despotii proto, že Rusko „nebylo pro socialismus zralé“ a že leninští marxisté byli „neortodoxní“ – z čehož vyplývá, že pokud by byl prosazován „ortodoxní“ marxismus, vypadala by revoluce učebnicově. Jenže žádná země ještě na socialismus nebyla zralá – nikde a nikdy – v *Marxově neuskutečnitelném smyslu*.

Totéž platí i o tom, co většina sociálních demokratů Druhé internacionály chápala jako socialismus. Často se zapomíná, že maximalismus Marxova *Manifestu komunistické strany* (ačkoli bez výslovné zmínky o násilí) se stal doktrínou vedoucích stran Internacionály, jakmile ji prestižní německá sociální demokracie v roce 1891 zahrnula do tzv. erfurtského programu – což bylo poprvé, kdy se velké dělnické hnutí dostalo do rukou marxistických intelektuálů. Jistě, ukázalo se, že většina členských stran Internacionály nebyla ochotna jednat podle své oficiální doktríny; to však samy nevěděly až do let 1914–1918.

Dilemata Druhé internacionály

Vnitřní rozpory marxismu byly vystaveny stále většímu tlaku různorodých evropských „zvláštních cest“ (Sonderwege), jejich lišícími se kombinacemi starého režimu a industrializace. V 70. a 80. letech 19. století se průmyslová společnost rozšířila od atlantického Západu do střední Evropy, po roce 1890 dospěla i do Ruska. Současně, po tragickém neúspěchu pařížské komuny v roce 1871, započalo socialistické hnutí, od roku 1848 v Evropě většinou pasivní, svou obnovu. (Pařížská komuna z roku 1871 neznamená skutečné revoluční vzplanutí. Byla to labutí píseň, tragický omyl vyvolaný prusko-francouzskou válkou, který byl mnohem více jakobínský a vlastenecký než protosocialistický. Zanechal však mocný mýtus pro „příště“.) V roce 1889, při výročí Francouzské revoluce, byla v Paříži založena Druhá internacionála. A stále více dělníků ve světě nyní mělo naději, že tolik očekávaný socialistický rok 1789 přijde.

Zároveň však všeobecné nebo téměř všeobecné hlasovací právo, dokonce i v pseudoústavním Německu a Rakousku, dovolilo socialistickým stranám vstoupit do parlamentu a pracovat na reformách, které, ač nebyly „socialistické“, přesto dělníkům pomohly. Tyto podmínky též zplodily solidní odborová hnutí. A tyto změny ukázaly, že za prvé kapitalismus nevede ke stále většímu „zbídačování“, ale ke zvyšování životní úrovně dělníků, a za druhé, že parlamentní reforma může učinit revoluci zbytečnou.

Krise marxismu Druhé internacionály byla nejakutnější v protikladných podmínkách císařského Německa – které bylo nyní průmyslovým gigantom Evropy, stále však napůl starým režimem. V roce 1898 Eduard Bernstein vyvodil pochopitelné reformistické závěry ze soudobé praxe německé sociální demokracie v dekadě od Erfurtu. Prohlásil, že Marx se mýlil ohledně zbídačování a vývoje revolučního vědomí mezi dělníky, a dospěl k názoru, že pro socialismus je „hnutí vším, konečný cíl ničím“.⁷

Tato pozice byla odmítnuta – správně – jako „revizionistická“ většinou „ortodoxních“ sociálních demokratů vedenou Karlem Kautským. Kautsky však též dospěl k jisté revizi, když argumentoval, že parlamentní demokracie se fakticky stala poslední fází logiky dějin a že socialismus proto může být realizován prostřednictvím voleb. Mělo by však být zdůrazněno, že „socialismem“ Kautsky nemyslel „demokratický socialismus“ – stát blahobytu od kolébky až do hrobu –, ale Marxův maximalistický cíl nekapitalismu. Tuto ortodoxní pozici lze proto nazvat jako „evoluční revoluci“.

Je také nutné poznamenat, že tato revoluce – „programové maximum“ sociálních demokratů – se měla odehrát v poměrně vzdálené budoucnosti; nelze zapomínat, že v Kautského době byla střední Evropa (jak jsme viděli) tvrdošíjně pseudokonstitucionalistická. Aktuálním úkolem sociální demokracie tak bylo „programové minimum“ – boj nejen za zlepšení údělu dělníka, ale za demokracii, kterou „buržoazie“ nedokázala prosadit v roce 1848 –; chyba, která se ještě prohloubila, když za Bismarcka němečtí liberálové opustili svou „přirozenou“ konstitucionalistickou tendenci výměnou za národní unifikaci pod pruskou semiautokracií. V odchylné německé Sonderweg tak první rolí marxismu bylo nárokování demokratického terénu opuštěného buržoazií a přijetí vůdčí úlohy v politickém boji proti německé politické zaostalosti.

„Ortodoxní marxismus“ pro Západ v následujících padesáti letech znamenal právě tuto ambivalentní „evoluční revoluci“. Je

⁷ H. Tudor a J. M. Tudor (eds. a překl.), *Marxism and Social Democracy: The Revisionist Debate, 1896–1898* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988).

však třeba dodat, že „ortodoxní“ marxisté, přestože měli parlamentní většinu, se nikdy neodvážili jednat podle svého programového maxima. A byli tak zdrženliví proto, že vyvlastňování nezbytné pro zavedení socialismu jako nekapitalismu by vedlo pouze k odporu a občanské válce. (Důkazem toho je Chile Salvadora Allendeho, který věřil, že jakmile dosáhne 51 % hlasů, bude moci zavést castrovský socialismus bez boje.) V praxi se proto teorie evoluční revoluce hájená ortodoxními sociálními demokraty ukázala být stejně utopická jako Marxova původní revoluční teorie „velkého třesku“.

Porážka „ortodoxního“ marxismu Druhé internacionály přišla kolem první světové války. Válka znamenala zdiskreditování revolučního kreditu Kautského sociálních demokratů. Její vypuknutí zřetelně ukázalo, že byli pouhými reformisty, a to pouze v mezích vlastenectví. Její ukončení, s německou porážkou, vyneslo tyto „marxisty“ k moci ve výmarské republice, ačkoli nyní pod odborovým předákem a stranickým byrokratem Friedrichem Ebertem, který nebyl ani reformistou. Sociální demokraté nicméně i nadále tvrdili, že jejich hnutí je ortodoxní – i když nyní připomínalo to, co Marx vždy hanlivě označoval jako „maloburžoazní demokracii“. Jakmile tedy bylo bez námahy dosaženo sociálnědemokratického minimálního programu „buržoazní demokracie“ při kolapsu monarchie v roce 1918, maximalistická utopie uvadla a změnila se v reformismus státu blahobytu. Přesto německá sociální demokracie tuto skutečnost uznala až v roce 1958, kdy se výslovně zřekla své věrnosti Marxovi.

Počátky leninismu

Proto zůstalo na třetím, provinciálním účastníku této revizionistické kontroverze, Leninovi, aby vytvořil revizi marxismu, která by zůstala revoluční, a přesto mohla být provedena v reálném světě. Jeho činy jsou popsány v následující kapitole. Jeho teorie však zde musí být zkoumána v kontextu debat ve Druhé internacionále, z nichž se zrodila. Nelze zapomenout, že existuje organické spojení mezi touto teorií a Leninovou pozdější praxí: jako

zakladatel bolševismu vždy tvrdil, že „revoluční hnutí nemůže existovat bez revoluční teorie“.

První popud k Leninově aktivitě vzešel z ruské formy revizionismu, která byla oponenty stigmatizována jako „ekonomismus“. Jen co se marxismus v 90. letech 19. století rozšířil do Ruska, už někteří soudruzi začali dělníkům radit, aby se omezili na hospodářské požadavky a zanechali nebezpečný politický boj proti autokracii intelektuálům – program, který oddělil dělníky od revolučního hnutí, jež podle Marxe mělo ztělesňovat jejich misi. Tato hereze motivovala dalšího netrpělivého mladého muže, třicetiletého Lenina, k tomu, že formuloval svou teorii avantgardní strany.

Při tom fakticky souhlasil s Bernsteinem v tom, že ekonomický boj dělníků nezplodil revoluční vědomí. Ale na rozdíl od Bernsteina prohlásil, že cíl je všechno a hnutí směřující k němu proto musí být vedeno. Leninovým lékem na nedostatek dělnického vědomí tak bylo odmítnutí následovat „spontaneitu“ dělníků směrem k „tradeunionistickému“ reformismu. Jeho řešením bylo spíše informovat proletariát „zvenci“ s „vědomím“ „vědecké“ revoluční teorie. A Lenin neúnavně zdůrazňoval: „Nemůže být revoluce bez teorie.“ Taková teorie navíc může vzejít pouze od „intelligence“, organizované do strany profesionálních revolucionářů.

Podstatou Leninova řešení krize marxismu konce století bylo udržení revoluční nauky, ale za cenu podřízení logiky dějin ideologickému „vědomí“ neboli politické vůli. Z formálního hlediska Lenin samozřejmě postavil Marxe na hlavu a „bytí“ podřídil „vědomí“. V realitě však přijal jediné řešení, které mohlo „bytí“ dovést ke kulminaci v totální revoluci, o níž Marx předpokládal, že propukne samovolně. Leninova teorie strany tak poskytuje chybějící článek v Marxově scénáři revoluce v podobě avantgardní intelligence jako jediného činitele schopného uskutečnit socialistickou revoluci. Toto řešení krize marxismu přelomu století, zveřejněné v *Co dělat?* v roce 1902, kdy Leninovi bylo třicet dva, vedlo k Leninově „straně nového typu“, bolševikům, kteří podle něj měli „obrátit celé Rusko naruby“.⁸

⁸ K základním dokumentům o leninismu viz *The Lenin Anthology*, c. d.; česky např. V. I. Lenin, *Spisy* (Praha: Svoboda, 1979nn).

Je očividné, že tyto leninské revize Marxe byly odpovědí na ruskou Sonderweg ve starém režimu. Průmysl zde byl vyvinutý dost na to, aby vyvolal nespokojenost dělnické třídy, ale ne dost na to, aby zásadně zlepšil úděl dělníka. Před rokem 1906 zde neexistoval parlament a před rokem 1917 (kdy už bylo příliš pozdě) zde nebylo všeobecné hlasovací právo – dvě podmínky nezbytné pro úspěch reformistů. Ruská sociologická specifika však nejsou jedinou příčinou vzniku leninismu. Stejně důležité jsou i vnitřní rozpory marxismu samotného.

Jelikož je nemožné uskutečnit celou doktrínu, musejí její adepti volit mezi jejími prvky. Bernstein si vybral logiku dějin a směřoval tam, kam tato logika v průmyslové společnosti fakticky vede: ke státu blahobytu. Tato možnost však v konečném důsledku likviduje marxismus, neboť stát blahobytu nevyžaduje revoluční doktrínu. Navíc první verze státu blahobytu vzešla od radikálního konzervativce Bismarcka a pozdější verze navrhlo fabiánské hnutí a demokraté New Dealu. Kautsky, přestože formálně věrný marxismu, fakticky žil v iluzi, že logika dějin povede demokratickými prostředky k Marxovu maximalistickému cíli; jeho následovníci tak skončili jako de facto revizionisté. Konečně Lenin zvolil věrnost Marxovu cíli a deklaroval, že k němu dospěje podřízením třídního boje proletariátu vedení strany. A pokud někdo chce sledovat cíl ne-kapitalismu nade vše a pokud jej chce prosazovat až do trpkého konce, je nezbytné, aby byl marxistou.

Je proto zbytečné diskutovat, který z těchto marxismů je „ortodoxní“ nebo skutečně socialistický, neboť v reálném světě nic takového jako skutečný marxistický socialismus neexistuje. V reálném světě je pouze banální, ale pohodlný stát blahobytu, nebo vzrušující, ale děsivý leninský komunistický stát. Je však potřeba poznamenat, že pouze druhá verze realizovala Marxovu vizi socialismu jako ne-kapitalismu. A dokázala to pouze zvrácením Marxovy logiky dějin a budováním socialismu nikoli ve vyspělé průmyslové, nýbrž v zaostalé společnosti.

Tento výsledek byl dlouhodobou tendencí marxismu, bez vědomí jeho autora, už od jeho počátku. Marxismus už při svém

vzniku jako teorie překonání německé zaostalosti ve 40. letech 19. století byl záležitostí v zásadě hospodářsky a/nebo politicky zaostalých zemí.

Před rokem 1914 marxismus zapustil kořeny pouze v císařském Německu, Rakousku-Uhersku, kongresovém Polsku, Rusku a v menší míře v Itálii. Nejsilnější socialistické strany Druhé internacionály jsou z této oblasti, tak jako všichni hlavní teoretici Internacionály – Kautsky, Rosa Luxemburgová, Rudolf Hilferding, Otto Bauer a, samozřejmě, Lenin a Trockij. (Dále na západ byl například Jean Jaurès blíže duchu Micheleta než Marxe.) Teprve příklad ruské revoluce a poté antifašismus a lidové fronty ve 30. letech znamenají šíření marxismu na západ od Rýna, příležitostně v podobě masových komunistických stran a takřka všude mezi intelektuály. Po roce 1917 se komunismus šíří do všech oblastí evropské koloniální expanze; po roce 1945 se bez sovětského přispění dostává k moci pouze mimo Evropu, především ve východní Asii.

Tato konstantní korelace marxismu obecně a komunismu obzvlášť s politickou a/nebo ekonomickou zaostalostí si zaslouží zásadní sociologický výzkum. Jenže tento problém je většinou ignorován, nebo ještě hůře, je povrchně vysvětlen tím, že jelikož zaostalé země „nejsou připravené pro socialismus“, pouze marxismus zdeformovaly. Reálný (a k tomu ještě kvazimarxistický) problém zní následovně: jaká logika marxismu způsobuje to, že má sociální základnu a je relevantní *pouze* v zaostalých oblastech?

Odpovědí je obecně to, že marxismus činí kapitalismus svůdným, a to ze dvou důvodů; je nejkreativnějším „způsobem výroby“ v celé historii a zároveň je nutnou podmínkou pro překonání této vykořisťovatelské historie dosažením socialismu. Intelektuálové v zaostalých oblastech jsou proto přitahováni jednak proto, že se chtějí vyrovnat Západu, a pak proto, že chtějí Západ trumfnout socialismem.

Úspěšný produkt neúspěšné revoluce roku 1848 – marxismus – se tak stal prostředníkem mezi francouzskou a ruskou revolucí, dvěma uzlovými body moderní revoluční tradice. Transcendentální německá teorie usilující o dokončení Francouzské revoluce

tak byla uskutečněna jako brutální praxe ruské revoluce a tyto tři fáze ideologické eskalace nám poskytují základní kategorie pro diskusi o všech revolucích.⁹

Právě tato okolnost zmátla naše vnímání ruské revoluce, neboť ji stále hodnotíme jako naplnění nebo zradu Marxova scénáře socialistického roku 1848. Údajný scénář pro „vyšší“ německý rok 1789 však u ruské Sonderweg v roce 1917 nefungoval lépe než při první příležitosti u německé Sonderweg v roce 1848. Výsledkem je to, že Leninova revoluce je zároveň naplněním a zradou Marxovy vize: neboť aplikace marxistického instrumentálního programu byla v praxi zradou morálního ideálu společenské spravedlnosti, kterým byl systém původně prodchnut. Kdyby se Hegel dožil tohoto výsledku, těžko by mohl být překvapen, neboť takové už jsou úskoky rozumu v dějinách.

A opět je to politika, nikoli dynamika třídního boje, co zplodilo první socialistickou revoluci, politika ve formě dopadu první světové války na nejméně reformovaný evropský starý režim, na Rusko.

⁹ George Lichtheim, *Marxism: A Historical and Critical Study* (New York: Praeger, 1961) nejlépe situuje marxismus do historického kontextu a ve srovnávací perspektivě od Francie po Rusko, ačkoli nejsilnější částí knihy je marxistické jádro – Německo a Rakousko-Uhersko. Na rozdíl od Averiniho Lichtheim považuje raného Marxe a Lenina za nezralé verze esenciálního marxismu a reformistickou sociální demokracii za jeho nejlepší vyjádření. Z historického hlediska je však jasné, že Marx do konce svého života věřil, že revoluce je za dveřmi, a ke konci života měl za to, že by mohla být nastartována krizí v Rusku.

RUDÝ ŘÍJEN

Revoluce, která ukončila všechny revoluce

Tancuje vítr, bodá snůh,
dvanáct jich kráčí po pláních,
vintovky černých řemenů
v planoucích pláních plamenů,
kšiltovky k uchu, špačky v čelistech,
chybí jen rudý trestanecký cejch.

Svobodu, svobodu, svoboděnkou
bez kříže, bez kata, ratatata,
zima je, kámoši, dejte sklenku,
na na na na na...

Katka s Vaňkou v kutlochu
na stehně cpou si punčochu,
Vaňuška, ten je bohatej,
byl Vaňka náš, je voják z něj,
Vaňko, ty kurvo, buržouste,
má holka pro tě neroste.

Vintovky černých řemenů
v planoucích pláních plamenů,
a revoluční držte krok,
nepřítel čeká na útok,
neboj se, bráško, vintovku zkus,
ať vodprásknem tu staroslavnou Rus.

ALEXANDR BLOK, *Dvanáct*, 1918¹

¹ Překlad do češtiny Václav Daněk, upravil Jaromír Nohavica, 1983 (pozn. překladatele).

Čím dále na východ v Evropě jdeme, tím slabší, zákeřnější a zbabělejší je buržoazie v politickém smyslu, a tím větší jsou kulturní a politické úkoly proletariátu.

P. B. STRUVE,

Manifest Ruské sociálnědemokratické strany pracujících, 1898.

Učení Marxe je všemocné proto, že je pravdivé.

V. I. LENIN, na Marxově pomníku v centru Moskvy

Ruská revoluce s námi byla přítomna po celou dobu kvůli dlouhému stínu, který vrhá na naše chápání předešlých revolucí. Pokud bylo devatenácté století hypnotizováno Francouzskou revolucí, pak století dvacáté bylo hypnotizováno Leninovým Říjnem. A jako předpokládaný terminus ad quem lidského pokroku (procesu, v němž Hus a Žižka byli terminus a quo), pronikal svými kategoriemi do historiografie každé revoluce od dob Husa a Žižky, ba často jim dominoval.

Je pochopitelné, avšak též politováníhodné, že toto uhranutí se týkalo i historiografie režimu, který Říjen vytvořil. Jistě, zaujatá whigovská a jakobínská historiografie deformovaly smysl let 1640 a 1789, ale Říjen byl v tomto mnohem důkladnější, protože historiografie ruské revoluce se vyvíjela souběžně s prodlužovaným revolučním procesem, který z ní vzešel. To nám poskytuje obrázek ruské revoluce podobný tomu, co jsme viděli u Sleidana a Cochlaea.² Sovětská čili domácí historiografie musela pracovat v prostředí, které etablované historiografie Západu nepoznaly. V zásadě byla ve věcech široké interpretace služkou státní „historiosofické“ ideologie, a proto ji lze považovat za součást oficiální

² Johannes Sleidanus, *The General History of the Reformation of the Church from the Errors and Corruptions of the Church of Rome, Begun in Germany by Martin Luther; with the Progress Thereof in all Parts of Christendom from the Year 1517 to the Year 1556/ Written in Latin by John Sleidan; and Faithfully Englished...* (London, 1689). Johann Cochlaeus (Johann Dobneck) byl katolický humanista a publicista a oponent Luthera a reformace.

ideologie. Americká a západní historiografie Ruska proto od ní byla v moderní vědě separována stejně jako jejich předmět v moderní kultuře a politice. Tato historiografie ještě v průběhu diskuse, kterou zde povedeme, bude zmíněna.³

Při studiu ruské revoluce je nejprve nezbytné říci, co pod tímto pojmem chápeme. Pro někoho to znamená deset říjnových dnů, které otrásly světem.⁴ Pro jiné je to rok 1917 od února do října, čili osmiměsíční cesta bolševiků k moci.⁵ Pro další to jsou roky 1917–1921, neboli období, než bolševici získali moc nad většinou bývalé ruské říše.⁶ A pro jiné sahá od roku 1917 po naplnění poselství Října „budováním socialismu“ na počátku 30. let. A konečně, pro zastávce široké perspektivy jde o celkový přechod od starého režimu k novému, od roku 1905 po Stalinovu „revoluci shora“ a čistky ve 30. letech.⁷ Právě tato široká definice bude použita zde.

³ Autor pojednává o západní historiografii ruské revoluce a sovětského režimu v různé šíři ve dvou publikacích: Martin Malia, „L'Histoire soviétique“, in Serge Berstein a Pierre Milza (eds.), *Axes et méthodes de l'histoire politique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1998), s. 57–71; Martin Malia, „Clio in Taurus: American Historiography on Russia“, in Gordon S. Wooda, Anthony Molho (eds.), *Imagined Histories: American Historians Interpret the Past* (Princeton: Princeton University Press, 1998), s. 415–433.

⁴ John Reed, *Ten Days That Shook the World* (New York: International Publishers, 1919); česky *Deset dnů, které otrásly světem* (Praha: Dělnické nakladatelství, 1946). Sergej Ejzenštejn natočil film se stejným názvem (v ruštině *Okťabr*, 1928); Warren Beatty v roce 1981 natočil film *Reds*.

⁵ Klasickým příkladem je Lev Trockij, *History of the Russian Revolution*, přel. Max Eastman (New York: Simon and Schuster, 1932); česky vyšlo jako *Dějiny ruské revoluce* (Praha: Fr. Borový, 1934–1936).

⁶ Klasickým příkladem je William Henry Chamberlin, *The Russian Revolution*, 2 díly (New York: Macmillan, 1935).

⁷ Prvním pojednáním o ruské revoluci jako o dlouhodobém procesu je E. H. Carr, *A History of Soviet Russia, Volume 1: The Bolshevik Revolution, 1917–1923*, 3 díly (New York: Macmillan, 1951–1953). Série pokračovala prací Carra a R. W. Daviese *Foundations of a Planned Economy 1926–1929*, 2 díly (New York: Macmillan, 1971–1972) a potom díly R. W. Daviese *The Industrialization of Soviet Russia: The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930* (Cambridge, Mass.: Harvard Uni-

University Press, 1980); *The Soviet Collective Farm, 1929–1930* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1980); *The Soviet Economy in Turmoil, 1929–1930* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1989). Tento monumentální epos nám nabízí spíše bolševickoú než ruskou revoluci. Na počátku není povstání a společnost je v celém díle fakticky nepřítomná; namísto toho jde o dějiny sovětského režimu a jeho politik. Revoluce je prezentována z bolševického pohledu, jako proces kulminující v úspěchu „socialistické ofenzivy“ první pětiletky. Tato základní perspektiva odpovídá obdobně vlivnému dílu Isaaca Deutschera *Stalin* (New York: Oxford, 1949, 1966) a jeho trilogii o Trockém.

Druhou širokou perspektivu nabízí Theodore H. von Laue, *Why Lenin? Why Stalin?* (Philadelphia: Lippincott, 1964). V jeho pohledu revoluce sahá od roku 1900 do roku 1930 a je chápána jako proces ekonomické modernizace. Vzhledem k tomu, co von Laue považuje za ruský, v zásadě neevropský charakter, však tato snaha může vést pouze k despotické karikatuře západního modelu.

Třetí a v současné době nevlivnější přehled poskytují Sheila Fitzpatricková v knize *The Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1982, 1995). Tak jako u Carra a Daviese začíná u ní revoluce rokem 1917 a úspěšně vrcholí v roce 1932. Důraz se však přesunul na sociální proces; strana je sekundární a marxismus zde fakticky chybí. V prvním vydání jsou čistky zlehčeny jako „monstrózní dovětek“. V druhém vydání roky 1934–1935 znamenají svérázný „thermidor“; a čistky, ačkoli jsou nyní zahrnuty do „dvacetiletého procesu revoluce“, jsou prezentovány jako závěr jejího turbulentního, ale kreativního elánu. Celkovým smyslem revoluce je „teror, pokrok a sociální mobilita“ (*The Russian Revolution*, 1982, s. 157).

Takřka stejně vlivným současným přehledem je Moshe Lewin, *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia* (New York: Pantheon, 1985). Ačkoli nejde z formálního hlediska o dějiny, tato práce též operuje s revolucí sahající od roku 1917 po konec 30. let. Tato revoluce je takřka ryze sociálním procesem s minimální pozorností věnovanou stranické struktuře a marxismu. Pro Lewina však „dobrá“ revoluce končí rokem 1929; Stalin, ačkoli úspěš s průmyslovou modernizací Ruska, z větší části překroutil Leninův odkaz.

Nejnovejším široce pojatým pojednáním je Richard Pipes, *The Russian Revolution* (New York: Knopf, 1990) – česky *Dějiny ruské revoluce* (Praha: Argo, 1999) – a *Russia Under the Bolshevik Regime* (New York: Knopf, 1994). V tomto pohledu revoluce sahá od studentských bouří v roce 1899

stranami a stejnými klíčovými aktéry. Únor definitivně skoncoval s monarchií; ohledně budoucnosti toho však rok 1917 mnoho nerozhodl. Říjen dal bolševikům pouze šanci zůstat u moci; až do rozhodujících bitev občanské války v letech 1918–1919 a do souběžného vybudování stranické diktatury za válečného komunismu nebylo jisté, zda se u moci udrží. Ale plný význam této „sovětské moci“ vyšel najevo, teprve když ji Stalin použil při „budování socialismu“ v 30. letech. Navíc nebyly kompletní důsledky tohoto „socialismu“ odhaleny až do jeho rychlého kolapsu v letech 1989–1991, kdy se ukázalo, že šlo v zásadě o podvod.

Budeme proto pracovat s širokým procesem probíhajícím od roku 1905 po rok 1991, přičemž období mezi říjnem 1917 až rokem 1939 budeme považovat za vyvrcholení revoluce. Právě tyto roky totiž zplodily to, čím byla ruská revoluce tak specifická: první marxistický režim na světě a první „socialistickou“ společnost.⁸ Po roce 1939 tato společnost zažila velký mezinárodní úspěch, z domácího hlediska však byl zápal zakládacích let transformován do státního dogmatu.

Ve všech těchto ohledech ruská revoluce znamená anomálii v sérii revolucí, které jsme zatím zkoumali. Všechny ostatní revoluce mají zřetelný počátek, střed a konec a nezabírají víc než jedno nebo dvě desetiletí. V těchto případech „revoluce“

do Stalinovy smrti v roce 1953. Pipesova revoluce je takřka čistě politický proces; společnost je zde fakticky nepřítomná a „ideologie“ – čili marxismus – zde má spíše druhotnou roli. Klíčovou linií revoluce je namísto toho přenos ruského „patrimoniálního“ despotismu ze starého režimu do režimu nového. Druhý díl datuje nový režim pouze po rok 1924, což komplikuje autorovu deklarovanou tezi kontinuity od Lenina po Stalina.

⁸ Tato diskuse proto při vysvětlení sovětské zkušenosti upřednostňuje ideologii a politiku, tak jako to je činěno v jiném díle Martina Malii *The Soviet Tragedy: A History of Socialism in Russia, 1917–1991* (New York: Free Press, 1994), vydaném i česky jako *Sovětská tragédie. Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991* (Praha: Argo, 2004). Tato studie však jde dál než zmíněná práce, když se snaží ruskou revoluci situovat do srovnávací evropské perspektivy. Analogický ideologicko-politický a evropský přístup používá Andrzej Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of the Communist Utopia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1995).

odkazuje k události nebo rychlému sledu úzce spjatých událostí. V Rusku se vývoj ubíral touto formou za ořesů let 1904–1907. A je nutné poznamenat, že tato událost nebyla pouhou generální zkouškou roku 1917, jak později tvrdili bolševici (především Trockij); spíše šlo o variantu toho, co zde bylo nazváno jako „normální“ evropská revoluce proti starému režimu, ať už se odehrála v plném rozsahu jako ve Francii v roce 1789, nebo byla přerušena uprostřed jako v Německu v roce 1848.

Rusko směřovalo k novému modelu revoluce ve dvou fázích. První, revoluce roku 1905, byla opakováním modelu *revolutio interrupta*, který již byl sledován v Prusku a Rakousku v roce 1848 – tedy deformací klasického scénáře evropské revoluce, která končí v *Scheinkonstitutionalismu*, neboli pseudokonstitucionalismu, který byl možný proto, že monarchie udržela kontrolu nad ozbrojenými silami a byla schopna odporovat nárokům revolučního shromáždění na suverenitu.

Rusko v letech 1905–1907 nabízí variantu tohoto scénáře. Jeho pseudokonstitucionalismus byl vyjádřen vznikem Dumy, kterou autokracie neochotně povolila v říjnu 1905. Pravomoci tohoto orgánu však byly velmi malé a jeho podpora u veřejnosti byla adekvátně slabší než podpora parlamentarismu v Německu. Zároveň masa nespokojených ruských rolníků vytvořila mnohem výbušnější sociální situaci, než jaká panovala v Německu. S kolapsem nestabilního semikonstitucionalismu v roce 1917 se tak Rusko odchýlilo od obou variant předchozího evropského modelu a vydalo se na svou vlastní, bezprecedentní *Sonderweg*.

Dospělo k tomu ve dvou fázích. V únoru 1917 přišel pod vlivem války nástup latentní ruské revoluce a nejprve se zdálo, že ústavní pat bude vyřešen vítězstvím konstitucionalistické levice. V říjnu však ruský revoluční proces prošel monumentální změnou, která byla v evropské historii unikátní; jakmile krajní levice uchopila moc, udržela ji a nepřipravil ji o ni žádný thermidor ani Bonaparte. Bylo to, jako by jakobíni zůstali ve Francii u moci do roku 1863 (sovětská moc trvala 74 let), a v tomto období byla existující společnost znivelizována a nahrazena novou, kterou zkonstruovali bolševici. V ruském případě tak „revoluce“ znamenala mnohem více režim než událost, a tak se stala (abychom

použili výrok soudobého Mexičana) tím, co bylo do té doby kontradikcí, tedy „institucionalizovanou revolucí“.

Tato revoluce jako režim však není paradox. Poměrně logicky čerpá z aspirace komunismu na to, že je vyvrcholením lidského pokroku, za kterým není nic než kontrarevoluce a „restaurace kapitalismu“. Komunistická revoluce se tedy nezbytně institucionalizuje jako režim, protože je z definice revolucí, která ukončila veškerou potřebu revoluce. S komunismem totiž „přišla“ humanita.

Tato pretenze vychází z další anomálie bolševického Října: jednalo se o první revoluci v dějinách „provedenou“ podle explicitní teorie revoluce. Všechny předešlé evropské revoluce měly svou ideologii; žádná však nebyla vedena ideologií dějin jako revolučního procesu. A bolševici mohli takovou teorii mít pouze díky předešlé zkušenosti zbytku Evropy.

Pro připomenutí: přestože Angličané jednoznačně mezi roky 1640 až 1660 provedli revoluci, nikdy to nepřiznali a namísto toho její výsledek, rok 1688, považovali za restauraci, čímž z povědomí obyvatel vymazali její radikalismus. Američané věděli velmi dobře, že jejich vzpoura je revolucí, přinejmenším výsledkem, pokud ne jako proces; její radikalismus však byl rychle podchycen stabilním konstitučním systémem, a tak nevedl ke kultu revoluce per se. Francouzi provedli revoluci tak radikální, ač navazující na evropskou chiliastickou minulost, že revoluce se jako neúspěšná historická síla poprvé stala zřetelnou pro všechny. A tento příklad poskytl modernímu světu model revoluce jako procesu, přirozenou sílu jednajících nezávisle na lidské vůli. Proto radikálové věřili a konzervativci se obávali, že revoluce jsou způsobem, jak se uskutečňují dějiny, že jsou „lokomotivami dějin“, jak prohlásil Marx. Po Francouzské revoluci evropská levice očekávala opakování scénáře roku 1789 na „vyšší“, pokrokovější úrovni.

Ruský starý režim

Co se konkrétně stalo, když akumulovaná evropská revoluční tradice dospěla do Ruska? Z obecného pohledu Leninovi bolševici provedli Marxův scénář socialistického roku 1848, když

uskutečnili lidovou revoluci proti starému režimu, jež podle předpovědi měla propuknout souběžně se západní explozí. Bolševici to však učinili v kontextu odlišného starého režimu, než vládl na Západě, a na pozadí domácí revoluční tradice.

Ruský starý režim, nejmladší v Evropě, byl též nejprimitivnější a nejbrutálnější. Primitivní vojenská autokracie, vláda centralizované byrokracie, podřízená církev, dvoutřídní společnost šlechty a rolnických nevolníků (s pouze minimální obchodnickou vrstvou, ani ne tak ve středu, jako na okrajích), slabě vyvinutá sekulární kultura – to bylo Rusko, z něhož Petr Veliký do své smrti v roce 1725 učinil jednu z pěti velmocí Evropy. Přestože to nebyla tak úplně „armáda se státem“, jak bylo nazýváno soudobé Prusko, bylo imperiální Rusko státem, jehož hlavním účelem bylo postavit armádu, v níž šlechtičtí důstojníci a mužstvo složené z rolníků museli sloužit prakticky doživotně a jež byla financována zdaněním rolníků a obchodníků. Do roku 1762 a nástupu Kateřiny Veliké však byla zrušena povinnost státní služby pro šlechtu; později spolu s ostatními hlavními sociálními vrstvami (kromě rolníků) získala status připomínající stavy, přičemž se mezi šlechtickou elitou kreativně aklimatizovala sekulární západní kultura. A tak v předvečer roku 1789 v Rusku vznikl starý režim – právě, když se hroutil na Západě.

Tento rozdíl mezi fázemi ruské „europeizace“ a dynamikou na Západě znamenal, že Rusko nemohlo pouze kopírovat předchozí evropský vývoj. Každou novou fází transformace Západu, která zde trvala půlstoletí i více, Rusko muselo zkrátit na dvě nebo tři desetiletí. Výsledkem bylo to, že vzor z atlantického Západu byl obvykle zjednodušen nebo deformován.⁹

Tento proces se stal akutním, když starý režim ustoupil novému. V osmnáctém století europeizace Ruska znamenala nahrazení jeho tradičního dočasného vojska stálou armádou vybavenou novým dělostřelectvem a pevnostním know-how. Rozmach demokratické ideje na Západě po roce 1789 však redefinoval

⁹ Alexander Gershenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1962). Viz titulní esej.

modernitu, čímž dvě klíčové ruské instituce, autokracii a nevolnictví, učinil zastaralými.

Rok 1789, a ještě více Napoleonovy armády znamenaly stejné poselství pro monarchie Rakouska a Pruska, které byly založené na nevolnictví. Výsledkem byla „revoluce shora“, která byla ozvěnou předchozí Francouzské revoluce zespoda. Na východ od Rýna však tato ozvěna byla ztlumena odlišnými historickými podmínkami. V západní Evropě nevolnictví zmizelo ve třináctém století, načež se v šestnáctém století znovu objevilo v Evropě střední; a střeoevropská ekonomická občanská společnost byla pouze slabě rozvinutá. Ideály roku 1789 se tak mohly šířit na východ pouze v pozmeněné podobě. V Prusku bylo výsledkem reformní hnutí z let 1807–1812, které ve filtrované podobě prosadilo tu část francouzské revoluční agendy, která byla slučitelná s autokracií a aristokracií: zrušení nevolnictví, jistá míra místní samosprávy a všeobecná branná povinnost. (Rakousko ovšem na západní tlak reagovalo pomaleji než Prusko: poddanství bylo zrušeno až v roce 1848, parlament „povolený“ toho roku byl zrušen hned následujícího roku a na rozdíl od pruského *Landtagu* roku 1849 chybí až do let 1867–1868.)

Šok roku 1789 dorazil do Ruska dvacet let po tom, co zasáhl Prusko, a měl dvojí efekt – jednak radikalizoval kulturu ruské elity a jednak vyvolal odpor monarchie k dalšímu napodobování Evropy. Prvním produktem tohoto šoku bylo děkabristické povstání z roku 1825, které nebylo revolucí, nýbrž konspirací šlechtických důstojníků zaměřenou na zavedení ústavy a zrušení nevolnictví. Nevyhnutelný neúspěch tohoto podniku vedl k druhé, opačné odpovědi na výzvu nové Evropy. Během třicetileté vlády Mikuláše I. do té doby osvícená monarchie, která od Petra po Alexandra I. zdůrazňovala příslušnost Ruska k Evropě, odřízla zemi od západní náklady prostřednictvím kultu autokracie jako jediné skutečně ruské cesty. Tak vznikla teorie konzervativní ruské *Sonderweg*, jež zůstala státní doktrínou až do konce starého režimu.

Současně slavjanofilové prosazovali ideál otevřenějšího konzervatismu. Ačkoli oponovali západnímu konstitucionalismu, přáli si umírněnou autokracii, když hlásali „svobodu projevu“ a ne-

formální autonomii pro „společnost“, kterou mínili vzdělanou (a pozápadněnou) elitu. Pravou ruskou cestou pro ně nebyl individualismus, nýbrž konsenzuální *sobornost* – „konciliarita“ v církvi a „komunalita“ ve společnosti – princip, jehož hlavním příkladem byla rolnická obecina. To bylo prvním projevem této instituce v ruském sociálním myšlení a bylo to hlášáno proto – jsme v období červencové monarchie –, aby se ukázalo, že Rusko nepotřebuje poslední západní demokratický vynález – socialismus.

Odpovědí levice „společnosti“ na slavjanofily byla inovace děkabristického programu. Tito „zapadníci“ se rozdělili do dvou proudů. Umírnění věřili, že částečná reforma shora postupně odstraní autokracii a nevolnictví a nahradí je konstitučním politickým systémem, díky čemuž se Rusko sblíží se Západem. Radikálové se na druhé straně přiklonili k avantgardní opozici červencové monarchie, když se snažili sblížit s revolučním socialismem. V předvečer roku 1848 tak ruská krajní levice, ve stejné době jako její západní vzor, předčasně nastoupila cestu revolučního očekávání.

Západní model však těmito radikály nemohl být přejat doslovně, neboť v Rusku demokratická idea mohla odkazovat pouze k rolníkům – *narodu* nebo „lidu“. Tato skutečnost brzy vedla ke specificky ruskému radikalismu následně nazvanému jako *narodničestvo*.

Jeho základy položili Alexander Gercen a Michail Bakunin. Ve 40. letech tak jako jejich pozdější nepřítel Marx „nasáli“ provinciální verzi německého levicového hegelianství; tak jako on v předvečer roku 1848 při hledání „revoluce“ odešli na Západ. Při jejím neúspěchu dospěli k názoru, že Západ nemůže být nástrojem emancipace lidstva. V roce 1849 adaptovali slavjanofilske pozice a vytvořili teorii, podle níž nejpokročilejší západní ideál, socialismus, může být v Rusku na základě rolnické občiny realizován dříve než v Evropě. Tato instituce již fakticky byla „socialistická“, protože vlastnictví nebylo soukromé, ale periodicky se redistribuovalo podle měnících se potřeb rolníků. K tomu, aby se obecina stala plně socialistickou, proto byla potřeba pouze revoluce, v níž by hněv lidu smetl autokracii a vyhnal parazitickou šlechtu.

Tato svůdná fantazie byla podpořena mnohem realističtější myšlenkou, že děsivá ruská autokracie je ve skutečnosti křehká. Díky brutalitě primitivního dvoutřídního sociálního systému, na níž spočívala, jí nebyla nakloněna osvícená elita ani dehumanizovaný lid. Stejně tak v dlouhých dějinách ruských rolnických revolt od zmatků a bouří smutnoje vremja na počátku sedmáctého století přes Stěnku Razina na jeho konci až po Jemeljana Pugačova v letech 1773–1775 nechyběl plausibilní důkazní materiál pro tuto víru – všechny tyto vzpoury byly mnohem mohutnější než francouzská jacquerie roku 1358 nebo německá selská válka v roce 1525. Proto mělo být mnohem snazší vyvolat revoluci v Rusku než na Západě, kde mezi státem a lidem stála pevná buržoazie, která tlumila radikální zápal polovičním řešením konstitucionalismu s majetkovým cenzem. Politika revoluce v Rusku je proto neuvěřitelně prostá: osvícená elita, nositel revolučního „vědomí“, přinese ideu socialismu lidu a hle! Vznikne socialismus. Tak se zrodila radikální verze ruské Sonderweg v evropských dějinách.

V umírněnější formě jde u možnosti urychlení historie prostřednictvím napodobování o tzv. „výhody zaostalosti“. Jednou z těchto výhod byla skutečnost, že Rusko bylo schopno velmi rychle dohnat Západ ve vysoké kultuře. Ruský „osvícený despotismus“ osmáctého století tak modernizoval říši ani ne tak nákladnými prostředky podpory ekonomického rozvoje, jako spíše levnější cestou vzdělávání šlechty, aby mohla být využitelná v moderní válce a byrokratické správě. To fungovalo dobře, dokud úspěch europeizace neučinil z osvícenství hodnotu samu o sobě, a tak za Mikuláše vznikla mezi vzdělanou elitou a jejím někdejší autokratickým patronem propast.

Tak se objevuje specificky ruská skupina, inteligence, kterýžto název obdržela na konci století. Přestože název znamená vzdělané vrstvy obecně a přestože většina jejích příslušníků nebyla radikální, měl tento název obvykle opoziční konotaci; a došlo k tomu, že radikální menšina inteligence brzy nastolila ideologickou hegemonii nad ruskou společností a kulturou. Do revoluce v roce 1905 byla ruská ilegální, „stínová“ politika, ať už liberální nebo radikální, takřka výlučně doménou této inteligence.

Tato asymetrická situace může být považována za jednu z hlavních nevýhod zaostalosti; neboť, pokud použijeme marxistickou terminologii, Rusko vytvořilo „nadstavbu“ modernity, ještě než získalo „základnu“. Jak upozornil sardinský velvyslanec Joseph de Maistre Alexandra I. při snaze zmírnit carovo nadšení pro zakládání nových univerzit: velkou hrozbou fragilnímu ruskému řádu jednoho dne bude „Pugatcheff d'université“.¹⁰

Toto proctví se ukázalo být pravdivým, když Alexandr II., oťřesený ruskou porážkou v krymské válce, provedl defenzivní revoluci shora podle pruského modelu z let 1807–1812. To vedlo k velkým reformám let 1861–1864: zrušení nevolnictví, jistá míra samosprávy ve formě zemstev, nezávislé soudnictví – a v roce 1874 další moderní instituce, všeobecná branná povinnost.

Výsledek Alexandrových reforem však brzy potvrdil Tocquevillův výrok o tom, že „nejnebezpečnější chvíle pro špatnou vládu nastává v okamžiku, kdy se začne liberalizovat“. Podmínky zrušení nevolnictví – nevyhnutelně kompromis mezi zájmy šlechty a rolnictva – rolníky neuspokojily, o radikální inteligenci ani nemluvě. Rolníci obdrželi polovinu půdy a museli za ni zaplatit ve splátkách, přestože chtěli „půdu a svobodu“, čili všechnu půdu vesnice bez podmínek. Radikální inteligence měla stejný požadavek, jednak kvůli spravedlnosti pro rolníky, ale hlavně kvůli tomu, že by se tím posílila základna budoucího agrárního socialismu. Krajiní levice lamentovala kvůli „švindlu“ a šířila tento slogan mezi „lidem“ s očekáváním, že rozhořčení rolnictva vyvolá revoluci.

Velkou postavou této nové generace radikálů byl Nikolaj Černyševskij. Své výzvy nemohl publikovat kvůli cenzuře, ale ve svém románu *Co dělat* z roku 1863 poskytl generacím radikálů idealizovaný obraz nového lidu potřebného pro revoluci: jednomyslných aktivistů s železnou vůlí, naprosto oddaných věci lidu. Rovněž prosazoval „občanské umění“, což znamenalo podřízení veškerého umění politice; a pro bojácné liberály, kteří jeho militantní

¹⁰ Joseph de Maistre, „Cinq lettres sur l'éducation publique en Russie“, in *Oeuvres choisies de Joseph de Maistre*, díl 4. (Paris: R. Roget et F. Chernoviz, éditeurs, 1910), s. 191.

pohled na svět zatracovali, měl jen nenávisť. Lenin choval k tomuto předchůdci velkou úctou, což vyjádřil názvem zakládacího dokumentu bolševismu v roce 1902.

Zklamání inteligence z pokroku emancipace vytvořilo krizi, která vedla k invertovanému modelu politiky, jež přetrval až do počátku 20. století. V roce 1862 se objevila první socialistická revoluční společnost, Zemlja i volja. V tomtéž roce liberálové z řad šlechty, též zklamání Alexandrovými ústupky, požadovali „koronování stavby“ reforem vytvořením celostátního zastupitelského sboru. Autokracie byla schopna šlechtický odpor potlačit, když řekla „ne“, nedokázala však eliminovat radikální inteligenci. Setba organizace Zemlja i volja vzházela v následujících dvaceti letech, kdy se postupně vytvářelo hnutí profesionálních revolucionářů – což byla historická novinka a až do roku 1917 autentická národní „instituce“.

Narodníci nejprve „šli mezi lid“ (*chožděnije v narod*) s přímými výzvami k revoluci; a když to neuspělo, část hnutí, organizovaná jako Narodnaja volja, v roce 1879 zahájila teroristickou kampaň namířenou proti režimu. Jejich záměrem bylo přimět autokracii k vytvoření ústavodárného shromáždění zvoleného na základě všeobecného hlasovacího práva; nevyhnutelná rolnická většina by pak zavedla socialismus. Tato taktika kupodivu fungovala, ačkoli ne u rolnictva. Ovlivnila především nerevoluční většinu společnosti: liberál Ivan Turgeněv i konzervavec Fjodor Dostojevskij vyjádřili svůj obdiv a respekt ohledně hrdinství revolucionářů. Navíc autokracie začala připravovat nikoli ústavu, nýbrž plán na poradní shromáždění se skromnými pravomocemi. Jenže pak, v roce 1881, Narodnaja volja zavraždila cara.

Dědictví narodnické fáze ruského revolučního hnutí mělo tři fáze. Nejprve atentát na cara zahájil pětadvacetileté období obnovené reakce. K tomu došlo právě tehdy, když se ruská společnost začala z dvoutřídního systému hospodářsky vyvíjet a sociálně diverzifikovat směrem k evropskému modelu. To, že carismus potvrdil autokracii jako věčné ruské uspořádání, však zabránilo politické adaptaci na tento vývoj – což jen posílilo novou revoluční opozici.

Za druhé liberalismus, v podstatě založený na zemstvech, v nichž dominovala šlechta, byl permanentně slabší než socialismus inteligence. To bylo dáno částečně tím, že socialistický ideál byl „vyšší“ než pouhý konstitucionalismus, a částečně tím, že revolucionáři mohli jednat ilegálně, zatímco liberálové byli oddáni principu legality – a až do roku 1905 byla v Rusku veškerá politika ilegální.

Tato okolnost konstituuje zásadní specifikum ruské politické tradice až do roku 1917. Nejenže se liberální a socialistické hnutí v Rusku po roce 1862 vyvinula souběžně a nikoli následně jako na Dálném západě, v následujícím půlstoletí bylo nacionalistické v ruské „stínové“ politice silnější než liberalismus. „Normální“ historický vztah liberalismu a socialismu zde tedy byl obrácen. A obrácení tradičního uspořádání priorit mohlo pouze otevřít cestu pro revoluční výpad směrem k okamžitému socialismu, čímž byl zastaven postupný pokrok směrem ke konstitucionalismu.

Závěrečnou kapitolou příběhu nacionalismu byla jeho diskreditace. Neúspěch jak jeho demokratické, tak teroristické taktiky ukázal, že rolnictvo není revoluční. A demonstroval také to, že v zůstávajícím Rusku objektivní společenské podmínky pro socialismus chybí. Víra, že lze ovládnout ruku dějin nebo že subjektivní vůle přiměje Rusko k přechodu z jednoho stupně vývoje k jinému, byla sebevražedným utopismem. Nehledě na tento relativní realismus však radikální inteligence i nadále věřila, že v okamžiku dějinné „zralosti“ revoluce nakonec vypukne. Ve snaze připravit se na toto vyvrcholení jedna skupina nacionalistů vedená Georgijem Plechanovem v roce 1883 akceptovala marxismus.

Je nutné zdůraznit, že marxismus se do Ruska nerozšířil proto, že industrializace zde vytvořila proletariát. Marxismus se do Ruska rozšířil proto, že po neúspěchu nacionalismu potřebovala radikální inteligence novou teorii revoluce. Primární fascinací radikálního proudu ruské inteligence, v jakémkoli období, totiž nebylo rolnictvo ani dělnictvo, ale revoluce.

Důvodem pro toto nadřazené postavení „revoluce“ nad těmi, kdo z ní údajně měli profitovat, byla skutečnost, že radikální inteligence nebyla motivována pouze křivdami učiněnými lidu, ale i křivdami, které byly učiněny jí samotné. Její převládající emoci

proto byla vášnivá nenávisť vůči „barbarské“, „asiatské“, „protizákonné“ (a tak dále) autokracii. Tato „prokletá“ instituce totiž jí, osvícené, věčné menšině, odepírala práva, která buržoazní Západ přiznával dokonce i nevzdělaným třídám.

Samozřejmě, v 90. letech ruská realita vytvořila pod „nadvahou“ nové teorie radikálů „základnu“. Intenzivní industrializace země podporovaná za ministra financí Sergeje Witteho dala Rusku mnohotřídní společenské uspořádání. Vedle šlechty a stále dominantní rolnické většiny (v roce 1914 stále 80 % populace) se objevují moderní střední urbánní vrstvy a průmysloví dělníci (v roce 1914 zhruba tři miliony). Navíc tyto ekonomické transformace, rozvoj školství stimulovaný zemstvy a všeobecná branná povinnost probudily i samotné rolnictvo. Poprvé od chvíle, kdy radikální inteligence začala očekávat revoluci, existovaly podmínky vhodné pro útok na starý režim.

Tato konjunktura příhodná pro revoluci však pro nové marxistické hnutí v Rusku znamenala dilema. Už jsme zkoumali zrození Leninovy ideje strany při krizi evropského marxismu na konci století. Rok 1905 dal straně strategii pro revoluční akci.

Dokud ruští marxisté bojovali proti revolučnímu romantismu narodníků, shodovali se v doslovné aplikaci Marxovy logiky dějin v Rusku: musí dojít ke dvěma odděleným ruským revolucím, první „buržoazní“ a druhé „socialistické“. Když se však skutečná revoluce přiblížila, museli marxisté předložit politiku ohledně účasti dělníků v „buržoazní“ revoluci. A u tohoto problému byli konfrontováni s naléhavým dilematem. Rusko bylo „feudální“ autokracií (nebo „asiatským“ despotismem) a zároveň částečně „kapitalistickou“ zemí s vyvíjejícím se proletariátem, což vyvolávalo otázku, jaká má být role socialistů v revoluci, která z definice neměla být jejich revolucí? Řešením byl předpoklad, že díky „zbabělosti“ ruské buržoazie bude proletariát hrát „hegemonickou“ roli v revoluci svého třídního nepřítele.

Právě kvůli ambivalenci tohoto politického rozporu se ruští sociální demokraté, kteří byli organizováni jako strana od roku 1903, rozdělili na menševiky a bolševiky (bezprostřední příčinou roztržky byla neshoda ohledně kritérií pro členství ve straně).

Menševici poměrně doslovně trvali na dvoustupňové teorii revoluce, a tak interpretovali „hegemonii“ jako slučitelnou s taktickou aliancí s liberály a s opatrnou politikou. Bolševici v záru boje stále více chápali „hegemonii“ jako spojení dvou revolucí do jedné. Z taktického hlediska je to vedlo k zavržení spolupráce s liberály a ke snaze o alianci s nyní již probuzeným rolnictvem.

Ve světle bojů roku 1905 nebylo obtížné tyto očividné odchylky od „ortodoxie“ začlenit do logiky dějin. Lenin z událostí roku 1905 vyvodil, že v boji proti absolutismu je pro proletariát legitimní utvořit alianci s „maloburžoazními demokraty“ z řad rolnictva. Navíc se, jakmile bude autokracie svržena, dělníci mohou spojit se „semiproletariátem“ tvořeným chudšími rolníky a zahájit „přechod k socialismu“.¹¹

Lenin svou úpravu Marxovy logiky dějin vypracoval během první světové války spolu s teorií imperialismu. Marxismus počátku století se stále více zabýval důsledky evropské velmocenské rivality v koloniích a v roce 1916 Lenin těmto úvahám dodal praktickou politickou podobu. Jeho teorie imperialismu tvrdila, že v podmínkách dvacátého století jsou „koloniální a polokoloniální“ země „nejslabším článkem“ mezinárodního kapitalismu; světová revoluce proto může být legitimně zahájena v zaostalém Rusku.

Rozporný postulát proletářské hegemonie v buržoazní revoluci nebylo možné uprostřed skutečného revolučního boje udržet. Rozpad marxistického schématu v Rusku však reflektoval ještě jednu důležitější skutečnost: totiž že bude pouze *jedna* ruská revoluce proti starému režimu, tak jako dosud všude jinde v Evropě. Politická převaha bolševiků nad menševiky byla dána tím, že cítili, že reálným charakterem ruské krize je takový „převrat jednou provždy“. Navíc pochopili, že sázka na toto vyvrcholení je v duchu marxismu, bez ohledu na pouta, kterými je omezovala doktrína. Lenin proto vyřešil dilema marxismu aktualizací jeho

¹¹ Koncept dělnicko-rolnické koalice byl poprvé výrazněji rozvinut Leninem v jeho pamfletu z roku 1905 „Dvě taktiky sociální demokracie“, in Robert C. Tucker (ed.), *The Lenin Anthology* (New York: Norton, 1975), s. 120–147; česky jako *Dvě taktiky sociální demokracie v demokratické revoluci* (Praha: Svoboda, 1975).

doktríny, aby odpovídala skutečnému revolučnímu potenciálu nového století.

Z toho všeho vyplývá, že marxismus nenabízí adekvátní teorii moderní revoluce. Svržení starého režimu totiž není socio-ekonomickou přeměnou z „feudalismu“ do „kapitalismu“, jak tvrdil Marx. Je to politické, ideologické a kulturní rozbití odvěké tradice; jeho podstatou je posun od stavovského a hierarchického světa, který je dán dějinami a/nebo božským řádem, ke světu, kde lidé vědomě uspořádávají a formují svou společnost. Viděno z této perspektivy se taková přeměna – obvykle urychlená násilím a zposvátněná krví mučedníků – z definice může v politickém systému každého starého režimu vyskytnout jen jednou.

Zřejmě nejjednodušší terminologii pro charakterizaci takového výjimečného přelomu je rozlišování mezi „tradičními“ a „moderními“ společnostmi. Toto rozlišování je samozřejmě velmi povšechné a nezahrnuje přímý odkaz k revolučnímu zvratu, na rozdíl od marxistické terminologie. Naopak se naštěstí vyhýbá marxistické fantazii dvoustupňové modernity – kapitalismu a poté socialismu –, a tak zapadá do reálné koncové hry všech evropských starých režimů. Historická fakta jsou zřejmá: neexistuje nic takového jako „socialismus“, ve smyslu oddělené historické epochy následující „kapitalismus“. Existuje pouze stát blahobytu jako podstupeň průmyslové tržní společnosti. Nejlepší dichotomií ze všech tak je starý režim versus demokracie (ve smyslu konstitucionalismu kombinovaného se svrchovaností lidu), neboť oba pojmy v tomto protikladu odkazují k reálné podobě, v níž tradiční a moderní společnost v evropských dějinách existovaly.¹²

Leninovo zkrácení předpokládané ruské revoluce neznamena, že se fakticky přiklonil k narodnictví – což je teze často zdůrazňovaná za účelem zpochybnění jeho marxistické „pravověrnosti“.¹³

¹² Vynikající diskusi o tradiční Evropě jako o stavovském a posvátném uspořádání (které je zde v širším pojetí označováno jako starý režim) přináší Dietrich Gerhard, *Old Europe: A Study of Continuity, 1000–1800* (San Francisco: Academic Press, 1981).

¹³ To je jádrem menševické kritiky bolševiků. Bylo to opakováno, v nejrůznějších formách, západními historiky, například Robertem C. Tucke-

Již jsme viděli, že jeho teorie avantgardní strany je odvozena ze specifické marxistické krize revoluční praxe. K tomu je třeba dodat, že tato stranická organizace byla okopírována z centralizované a hierarchické německé sociální demokracie, nikoli z mnohem jednodušší struktury organizace Narodnaja volja. A jeho politika vůči rolníkům se radikálně lišila od narodnické linie: narodnici totiž chtěli, aby se půda stala „socializovaným“ vlastnictvím všech rolníků, zatímco Lenin usiloval o státní „znárodnění“ jako předehru ke kolektivizaci, jež mělo být navíc uskutečněno prostřednictvím „třídní války“ mezi vesnickou „maloburžoazií“ a „proletariátem“ chudých rolníků.

Vzhledem k těmto dvěma zásadním rozdílům mezi leninismem a narodnictvím je nutné zdůraznit, že podobnosti mezi těmito dvěma tradicemi nejsou dány nějakou skrytou příznivostí, ale modelem ruské zaostalosti, který vedl ke zkrácení předchozích západních trendů. Navíc citlivost na výhody zaostalosti není monopolem narodníků; už před nimi v ně věřil Marx v případě Německa.

Navíc Marx ke konci života do této perspektivy zahrnul Rusko. Po vzniku ruského revolučního hnutí v 60. letech 19. století jej Marx bedlivě sledoval, a dokonce se učil rusky, aby mohl číst Černyševského. V 70. letech se stal poradcem organizace Narodnaja volja (po porážce pařížské komuny pouze Rusko nabízelo vyhlídku okamžité revoluce v Evropě). Elán Rusů na něj udělal takový dojem, že v roce 1881 prohlásil, že pokud ruská revoluce nastartuje proletářské povstání na Západě, pak rolnická občina může sloužit jako „východisko pro komunistický rozvoj“¹⁴ – jinými slovy, Rusko může přeskočit kapitalismus. Ačkoli Engels a Plechanov tento ústupek dějinám, které se neřídily „zákony“,

rem v úvodu k jeho *Lenin Anthology* nebo Leopoldem Haimsonem v *The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1955).

¹⁴ Z Marxovy a Engelsovy předmluvy k ruskému překladu *Komunistického manifestu* (1882), cit. dle Andrzej Walicki, *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists* (Oxford: Oxford University Press, 1969), s. 180–181.

zakamuflovali, radikální prvek marxismu, který jej podnítl, mohl být snadno probuzen novou příležitostí k revoluci.

Touto příležitostí byla krize tradičního Ruska po roce 1900, proces, který Evropa nezažila od roku 1848. Konfrontoval bolševiky s dilematem, které Marx a Druhá internacionála nikdy nemuseli řešit, totiž co dělat v *úspěšné* revoluci proti starému režimu – dilema, které bolševiky přimělo volit mezi dvěma základními prvky marxismu. Jelikož anglo-francouzská norma historického vývoje, jež byla základem jejich doktríny, ruským podmínkám neodpovídala, nemohli věřit její logice, pokud mělo Rusko mít šanci vybudovat socialismus. Bolševici toto dilema vyřešili stejným způsobem, jakým Lenin formuloval svou teorii strany – upřednostněním ducha Marxova třídního boje před jeho pojetím logiky dějin. Díky tomu byli schopni provést revoluci, která ukončila všechny revoluce, v což ostatní marxisté marně doufali od neúspěchu roku 1848.

Revoluce roku 1905

Situace mohla dospět do tohoto stavu teprve po prvním kole ruského revolučního procesu, „normální“ evropské revoluci let 1904–1907. Přestože je tato událost obvykle charakterizována jako dělnická revoluce, ve skutečnosti šlo o velký okamžik liberalismu na scéně ruských dějin.

S politickým vzestupem nového století vystoupili liberálové ze stínu revolučních socialistů, v němž byli padesát let. Během radikálních let 1904–1906 bylo vedení hnutí proti autokracii tvořeno liberály, částečně z jejich tradiční aristokratické základny, ale ještě více z řad kultivované inteligence z již etablovaných svobodných povolání. (Průmysloví kapitalisté byli příliš závislí na státu na to, aby v opozici hráli nějakou roli.)

Navíc ruský liberalismus – organizovaný v říjnu 1905 do strany konstitučních demokratů, kadetů – byl mnohem více nalevo než jeho západní ekvivalenty, neboť musel programové trendy, jejichž vývoj jinde trval století, zkrátit do jedné dekády. Jeho sociální program tedy obhajoval právo dělníků na sdružo-

vání do odborů a vyvlastnění části soukromé půdy za náhradu ve prospěch rolníků. Zároveň, kvůli strachu z autokracie, byli kadeti oddáni politice „žádný nepřítel nalevo“ vůči radikálním revolucionářům. Pokud jde o samotné revoluční strany – dvě křídla sociálních demokratů a neonarodníci organizovaní od roku 1900 jako Socialistická revoluční strana (eseři) –, ty v roce 1905 hrály jen podružnou roli, a v žádném případě nevedly lid.

Ústředním požadavkem revoluce byla ústavní demokracie s všeobecným hlasovacím právem, pokud možno ustavená prostřednictvím ústavodárného shromáždění, pokud ne pod konstituční monarchií. Socialismus nebyl nikdy cílem revoluce. Tento konstitucionalistický požadavek navíc formoval podobu revoluční akce. Začala na kongresu zemstev v listopadu 1904, na ulici ji uskutečnili dělníci 9. ledna, což vedlo k masakru na „krvavou sobotu“, a kulminovala v říjnu generální stávkou veškerého městského obyvatelstva, která monarchii přiměla k ústupku ve formě zákonodárného sboru – Dumy. Roky 1906–1907 byly dobou boje mezi Dumou a monarchií, týkajícího se jejich pravomocí. Tento boj ukončil ministerský předseda Pjotr Stolypin „pučem“ z 3. června 1907, kdy omezil volební právo tak, aby Duma mohla „fungovat“, tedy aby se stala slabším partnerem monarchie podle pruského vzoru.

Jistě, dělníci v přelomovém roce 1905 hráli klíčovou roli díky své koncentraci v klíčových městských centrech a své úloze v generální stávce; to z nich však neučinilo avantgardu revoluce, tato pozice zůstala liberálům z řad vyšších vrstev. Význam dělnictva navíc nebyl dán jejich sociální identitou „proletariátu“, ale jejich politickou rolí plebejské bojové síly schopné vyvíjet fyzický nátlak na systém. V tomto je jejich role analogická roli sansculottů z řad řemeslníků v letech 1792–1793 nebo „svatých“ v New Model Army v roce 1647, kteří pocházeli ze stejných vrstev. Později propagované moskevské prosincové „povstání“ nemělo na průběh událostí zásadní vliv. Obecně měla liberální revoluce podporu většiny tříd, což bylo demonstrováno říjnovou stávkou a volbami do Dumy v roce 1906, které byly provedeny na základě téměř všeobecného hlasovacího práva (pro muže), což bylo jasným vítězstvím kadetů.

Není však náhoda, že liberálové tento prvotní útok na starý režim nakonec prohráli. Prvním důvodem jejich porážky je skutečnost, že chtěli ryzí konstituční vládu a svrchovanost lidu, zatímco autokracie byla odhodlána toto nikdy nepřipustit; opakované snahy nalézt kompromis, který by zplodil fungující Dumu, proto vždy skončily neúspěchem. Méně významným důvodem bylo, že po říjnovém manifestu byla opozice stále výrazněji rozdělena na liberály a politicky slabší revoluční levici, přičemž se objevili nacionalističtí reakcionáři, kteří bojovali proti oběma směrům. Rozhodující příčinou však, jak již bylo naznačeno výše, bylo to, že monarchii se podařilo udržet kontrolu nad armádou, takže v kterékoli zkoušce síly mohla lidový protest vždy potlačit.

Bez ohledu na tento poslední faktor bychom však neměli předpokládat, že konstituční revoluce by měla „vyhráno“, kdyby odzbrojená monarchie před kadety kapitulovala. Ústavodárné shromáždění zvolené prostřednictvím všeobecného hlasovacího práva by zplodilo rolnickou většinu náchylnou na svody socialistů, což by byla kombinace, kterou by liberálové těžko udrželi v legalistickém rámci. Toto pesimistické tvrzení si můžeme dovolit díky srovnání s předchozími evropskými revolucemi: je nepravděpodobné, že by rok 1905 v Rusku etabloval konstituční uspořádání na první pokus, když se to za mnohem příhodnějších podmínek nepovedlo v Anglii ani ve Francii, nemluvě o Německu a Rakousku. Každopádně výsledkem neúspěchu roku 1905 bylo to, že konstitucionalisté před dalším kolem ruského revolučního procesu vystříleli prach.

Od Února k Říjnu

Nestabilní charakter pseudokonstitucionalismu, který vyprodukoval rok 1905, byl garancí toho, že druhé kolo přijde. Začalo za těch nejideálnějších podmínek pro zrychlenou radikalizaci – uprostřed první totální války, kterou svět zažil. Je nutné zdůraznit, že revoluce roku 1917, tak jak ji známe, byla především produktem devastujícího dopadu války, nikoli „polarizace“ mezi

buržoazií a proletariátem, ačkoli taková polarizace samozřejmě existovala. Moderní válka definitivně demonstrovala křehkost státních a společenských struktur carismu, na kterou radikální inteligence sázela od zrušení nevolnictví v roce 1861.

Válka mobilizovala ruské rolníky do mnohamilionové armády; tato koncentrace jim vůbec poprvé dala reálnou politickou moc, byť většinou negativní. Válka též narušila křehkou průmyslovou ekonomiku a v roce 1917 se začal projevovat nedostatek potravin a pohonných hmot. Navíc Rusko válku prohrávalo, což byla okolnost, která znovu vyvolala ústavní krizi: monarchie využila války k tomu, že vládla bez Dumy, liberální opozice odpověděla požadavkem vlády „veřejné důvěry“ – což ve skutečnosti znamenalo předeheru k ústavě.

Za této situace byl v únoru 1917 Petrohrad otřásán rozsáhlými stávkami vyvolanými nedostatkem potravin. Když armáda složená z rolníků odmítla střilet do davu, vyústila tato pouliční akce do vojenské vzpoury, čímž monarchii připravila o zbraň, která ji chránila v letech 1905–1907. Tato vzpoura přerostla v revoluci, když armádní velení opustilo Mikuláše a vyděšení liberálové zformovali prozatímní vládu.

Tato vláda však nikdy nebyla schopna vládnouti, neboť dělníci a vojáci, pod vedením socialistů, zakládali rady, „sověty“, které měly dohlížet na „buržoazní“ ministerstva – tato tělesa měla de facto větší moc než nominální vláda. Revoluci roku 1917 tak na rozdíl od roku 1905 začali v roli avantgardy socialisté, nikoli liberálové. Pod tlakem této „duální moci“ se veškeré správní a vojenské struktury státu zhroutily. S rozpadem státní moci začali dělníci vykonávat kontrolu nad průmyslem, zatímco rolníci zahájili vyvlastňování šlechty, aniž by čekali na slíbené ústavodárné shromáždění; vojáci z řad rolnictva masově dezertovali z armády: venkovské Rusko tak konečně dosáhlo plné míry „půdy a svobody“. Na podzim byla vláda zřetelně zastíněna sověty; tyto orgány, které ve skutečnosti byly stálými masovými shromážděními, však vládnout nedokázaly. Vzhledem k tomuto úpadku do anarchie by bylo zbytečné tvrdit, že ústavní uspořádání v roce 1917 nebylo na pořadu dne. Otázkou bylo, kdo posbírá střepy, až země dopadne na dno.

Jak víme, tak to v říjnu učinili bolševici. Marxistické kategorie, kterými tuto událost zaobalovali a které vždy dominovaly debatě nad smyslem revoluce, však zkrusily její skutečný charakter. Z formálního hlediska debata probíhá mezi těmi, kdo tvrdí, že Říjen byl sociální revolucí, a těmi, kdo tvrdí, že šlo o puč. Ve skutečnosti je očividné obojí: byl to puč provedený na pozadí sociální revoluce a tento puč byl možný pouze díky překotnému tempu sociální revoluce.¹⁵

Pojem sociální revoluce obvykle znamená nahrazení jedné dominantní sociální skupiny skupinou druhou, jako když v roce 1789 třetí stav nahradil první dva stavy; proces, v němž jsou sociální příčina a politický výsledek těsně spjaty. V Říjnu 1917 však existovaly dva různé jevy: ze sociálního hlediska měl rok trvající pád do anarchie svůj samovolný průběh; z politického hlediska bolševická strana jednající prostřednictvím amorfního sovětu úspěšně provedla spiknutí za účelem získání moci. Empirická debata ohledně Října se proto týká toho, zda očividný rozdíl mezi těmito dvěma jevy může být překlenut.

Tato povrchní debata však zkresluje skutečnou otázku, která je ideologická: totiž, byl Říjen ryzí proletářskou revolucí, nebo ne? (Otázka, na níž kdysi závisela legitimita sovětského režimu.) Toto však je ideologická, nikoli historická otázka. V rovině historických faktů neexistuje nic takového jako proletářská revoluce: v dějinách kapitalismu nikdy nedošlo k tomu, že by dělníci převzali moc od buržoazie. K tomu lze dodat, že stejně tak neexistuje nic takového jako buržoazní revoluce. Jistě, francouzský starý režim byl v roce 1789 svržen ve jménu lidu; ale zrodem „buržoazního způsobu výroby“ se stal teprve díky ideologickému komentáři krajní levice ve 40. letech 19. století. Ve skutečnosti jak buržoazní, tak proletářská revoluce nejsou *události*, nýbrž *koncepty*; a jejich funkcí je sloužit jako posloupné uzlové body

¹⁵ Argumenty pro interpretaci Října jako sociální revoluce jsou v Daniel H. Kaiser (ed.), *The Workers' Revolution in Russia, 1917: The View from Below* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Ronald Suny, „Towards a Social History of the October Revolution“, *American Historical Review* 88 (1983), s. 31–52.

eschatologické fantazie úniku lidstva z „pre-historie“ směrem ke skutečným dějinám v socialismu, což byla utkvělá představa levice od roku 1848.

Uprostřed hrůz první světové války však tato fantazie byla nejvěrohodnější, a to nejen v Rusku; v následujících desetiletích v ni uvěřily a bojovaly za ni miliony lidí. Právě ve jménu této fantazie bolševici provedli revoluci a v jejím jménu pak přívrženci Října vehementně popírali, že by šlo o převrat. Skutečný význam souběžné „sociální revoluce“ pro Říjnovou revoluci spočíval v tom, že pouze tato anarchie umožnila úspěch bolševické akce – aniž by byli popraveni za vzpouru jako bojovníci ve velikonočním povstání v Dublinu předešlého roku.

Skutečný říjnový převrat byl směšný. Ve srovnání s pařížským červnem roku 1848 nebo komunou z roku 1871, což jsou pro Marxe vzory proletářské revoluce, byl nicotný. Dokonce i v Rusku během roku 1917 byl proletariát aktivnější v únoru a v červenci než v říjnu. Lenin se ve skutečnosti v roce 1917 zmocnil dělnického hnutí v okamžiku, kdy jeho energie vyprchávala, a většina petrohradských dělníků se „svého“ povstání nezúčastnila.

Jistě, pro povstání neexistoval důvod, neboť bolševici měli většinu na sjezdu sovětů, takže se následujícího dne mohli dostat k moci hlasováním. Jenže Lenin trval na „ozbrojeném povstání“ provedeném pouze bolševiky, částečně proto, aby se vyhnul koalici s ostatními socialistickými stranami, a částečně proto, že od dob Bastily se dějinné události vždy děly formou povstání. Přesto dva klíčové říjnové dny nebyly ničím jiným než amatérskou policejní akcí asociálních rudých gard a kronštadtských námořníků proti prozatímní vládě, která byla tak slabá, že ani nebylo co svrhnout.

To, co triumfovalo, nebyla sociální třída skutečných dělníků, ale politická strana ideologů snažících se ztělesnit dělnické revoluční vědomí: Říjen byl převzetím moci ze strany metafyzického proletariátu ve jménu empirického proletariátu. Uchopení moci prostřednictvím obyčejného „puče“ však bylo obsahově ultrarevoluční, neboť bolševici vyrvali moc nejenom z rukou „buržoazie“, ale z rukou společnosti jako takové. Vytvořením tohoto

vakua přijali světoborné poslání budovat socialistický řád, který měl toto vakuum zaplnit. Své poslání začali bezodkladně realizovat. „Říjnový převrat“ tak ve skutečnosti zplodil mýtickou sílu, která morálně vydírala celé dvacáté století.

Okamžitě vyvstává otázka: mohlo se Rusko tomuto grandióznímu, ale děsivému osudu vyhnout? Ke konci roku 1917 byly možnosti nebezpečně omezené. To, co tehdy chtěla většina dělníků, byla koalice sovětové vlády všech socialistických stran. I kdyby bolševici v říjnu nejednali sami, tak by taková koalice sovětů a socialistů moc od prozatímní vlády nepochybně převzala. I kdyby bylo demokraticky zvolenému Ústavodárnému shromáždění (jehož dvě třetiny tvořili socialisté toho či onoho typu) povoleno zasedat déle než na jednu schůzi v lednu 1918, stále by to znamenalo, že moc by měly tytéž socialistické a prosovětské strany. A tyto strany (za pochybného předpokladu, že sověty nebo shromáždění by vůbec byly schopny vládnout) by mohly učinit pouze to, co po Říjnu fakticky udělali bolševici: legitimizovat rolnický zábor půdy, dělnickou kontrolu průmyslu a rozpuštění armády, a tedy fakticky separátní, katastrofální mír.

Takovéto celonárodní pohromy by dozajista vyprovokovaly stejnou pravicovou reakci a občanskou válku, ke kterým v realitě došlo. Za takové krize je obtížné si představit opatrné menševiky nebo volně organizované většinové esery při organizaci „obranu revoluce“; takže tento úkol by tak jako tak připadl bolševikům a fanatickým levým eserům. A při takové obraně by bělogvardějci – jak ukazují jejich reálné osudy, od generála Lavra Kornilova v srpnu 1917 po generála Antona Děnikina na podzim 1919 – měli příliš malou podporu „mas“, především rolníků, na to, aby mohli zvítězit vlastními silami. Ruská pravice by proto potřebovala vnější podporu – nikoli omezenou pomoc, kterou obdržela od vzdálené Dohody, ale mnohem silnější pomoc, kterou by jí mohli poskytnout Němci, kteří už v zemi byli, a to s reálnou armádou. Jenže Němci prohráli válku. Díky nedostatku schůdného pravicového autoritářského řešení tak velká ruská anarchie roku 1917 a počátku roku 1918 vyústila na konci roku 1919 do levicového autoritářského řešení.

Toto vítězství ale neodpovídá Leninem revidovanému marxistickému scénáři socialistické revoluce. Po několika letech intenzivního očekávání ruský příklad nenásledoval ani rozvinutý Západ, ani koloniální Východ. Tento nedostatek však bolševiky nepřesvědčil o tom, že Kautsky a menševici měli pravdu, když Říjen odsoudili jako nemarxistický avanturismus. Bylo snadné nalézt plausibilní marxistický protiargument v tezi, že poválečná „stabilizace kapitalismu“ bude – z podstaty kapitalismu – pouze dočasná a že v mezidobí musejí bolševici pro světový proletariát udržet ruskou pevnost.

Mnohem závažnější a naléhavější byly problémy vznikající uvnitř této pevnosti díky izolaci revoluce. Ekonomický kolaps započatý válkou a prohloubený sociální revolucí roku 1917 znamenal, že Rusko na tom bylo hůře než za starého režimu. Do roku 1918 byly šlechta a městská střední třída jako kohezivní skupiny likvidovány a Rusko se stalo primitivním shlukem dělníků a rolníků – novým typem dvoutrídni společnosti, ve své amorfности navíc mimořádně zranitelné násilím. Tato „nemarxistická“ situace však nepřiměla bolševiky, aby uvažovali o správnosti revoluce: nouzová situace spíše přivedla jejich marxismus do plného vyjádření, když se stal demiurgem revoluce shora.

V létě roku 1918, když naplno zuřila občanská válka, již hlavním tématem bolševiků nebyla světová revoluce, ale přežití. Odpověděli mimořádným vzepětím energie, jež v následujících osmnácti měsících vytvořilo klíčové prvky sovětského systému. Z nespolehlivých sovětů byli vyhnáni menševici a eseri a z těchto institucí se staly pouhé správní orgány „diktatury proletariátu“, z níž nyní vznikla strukturovaná státostrana. Byly vytvořeny základy centralizované a znárodněné direktivní ekonomiky. A celý systém byl podepřen tajnou policií, která stála nad zákonem.

Při tomto násilném budování státu bolševici nekonsolidovali moc kvůli něčemu tak triviálnímu, jako je moc samotná. Dělalí to kvůli „světlym zítřkům“ socialismu; a při tomto podniku jim marxismus dodal nepostradatelnou zbraň ideologicky prochnuté politické vůle. Proto byla snaha bolševiků o zvládnutí

tehdejší anarchie a o likvidaci bílých prezentována nikoli jako pouhé nouzové opatření, ale jako destruktivně-kreativní třídní boj; a tak se ekonomická mobilizace pro toto vojenské úsilí stala počátkem racionálního ekonomického plánování.

Vojenský komunismus eskaloval do militantního komunismu neboli válečného komunismu, kterýžto název tato epizoda získala po svém ukončení v roce 1921. Jistě, troufalé činy válečného komunismu byly očividně v protikladu s bolševickým předpokladem, že jejich revoluce vyžaduje revoluci na Západě, aby mohla uspět. Opojení třídním bojem však kontury tohoto protikladu v praxi rozostřilo. Bolševici tak přesvědčili sami sebe, že v záru vnitřního třídního boje budují instituce komunismu a že jejich improvizace jsou ve skutečnosti první verzí světového uspořádání, které se má zrodit z mezinárodního třídního boje.

Často se uvádí, že bolševici byli k těmto unáhleným politikám donuceni občanskou válkou. Tato ospravedlňující racionalizace však neodpovídá datům zavedení klíčových opatření válečného komunismu. Čeka (první verze KGB) byla založena ještě před vypuknutím občanské války; „třídní boj na vesnici“, který znamenal rekvírování obilí od rolníků, a znárodnění průmyslu byly schváleny v době, kdy občanská válka teprve začínala; a vrcholná opatření válečného komunismu, „militarizace práce“ a zrušení peněz, se objevila až po skončení války.

Ještě důležitější je to, že válečný komunismus de facto reprezentuje Marxův reálný program socialismu jako ne-kapitalismu: potlačení soukromého vlastnictví, zisku, trhu a peněz. Nouzová situace přiměla bolševiky provést to, co by je jejich ideologický program přiměl udělat tak jako tak; a pokud to bylo unáhlené, pak pouze ve smyslu organizačních schopností strany zavést tato opatření v praxi.

A tak se střemhlavým válečným komunismem přivedli bolševici princip avantgardní strany k jeho vrcholu. V opozici měla strana tendenci být náhražkou proletariátu při uchopení moci, takže s chutí využila vlny anarchie, aby se k ní dostala. V okamžiku, kdy se dostala k moci, musela nahradit rovněž logiku dějin, protože dějiny neuspěly, když nedokázaly ze svržení kapitalismu zplodit socialismus. Strana proto nyní potlačovala revoluční anarchii dik-

tátorskou organizací ekonomiky a společnosti. A konečně, strana mohla takto vystřídat role bez nějakých výčitek, protože byla z definice proletariátem a logikou dějin, které splynuly v jedno.

Tatáž dialektická flexibilita umožnila bolševikům učinit další změnu postoje v roce 1921. V tomto roce byli konfrontováni s novou krizí, která ohrožovala existenci jejich režimu, když kombinovaný efekt občanské války, epidemií a válečného komunismu na venkově vyvolal hladomor a průmysl přivedl na pokraj kolapsu. Bolševici byli nuceni k ústupu k tzv. nové ekonomické politice (NEP), jakési polotržní ekonomice, což byl jediný způsob, který stimuloval rolníky k produkci přebytků, jež mohli umožnit oživení země. Je nutné zdůraznit, že NEP byl vynucenou změnou kurzu z politiky, kterou strana preferovala. Navíc byl v té době četnými bolševiky (a samozřejmě jejich protivníky) chápán jako porážka revoluce.

Straničtí vůdci však učinili z nouze ctnost. Nikolaj Bucharin navázal na některé myšlenky umírajícího Lenina, když tvrdil, že Rusko může „dospět k socialismu prostřednictvím trhu“ – což znamenalo, že rolníci, především „kulaci“ neboli bohatší rolníci, by mohli být nenásilnou cestou přivedeni ke spolupráci na reindustrializaci Ruska tím, že se jim nabídne zboží za reálné ceny. Tato retrospektivní racionalizace vynucené opce NEPu vedla ke druhé velké debatě o smyslu Říjnové revoluce: totiž, byl skutečným marxisticko-leninským programem NEP, nebo válečný komunismus? Nebo jinými slovy: mohla „Bucharinova alternativa“ vést k absenci násilí Stalinovy revoluce shora?¹⁶

Tato debata však rovněž skončila ve slepé uličce, protože nikdy nebylo jasné, zda její účastníci hovoří o empirické otázce hospodářského vývoje, nebo o ideologické otázce hledání nejlepší

¹⁶ S „Bucharinovou alternativou“ operují Stephen Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution: A Political Biography, 1888–1938* (New York: Knopf, 1973); Moshe Lewin, *Political Undercurrents in Soviet Economic Debates: From Bukharin to the Modern Reformers* (Princeton: Princeton University Press, 1974). Mnohem detailnější analýzu klíčových rozhodnutí na konci dvacátých let poskytuje Alec Nove, *Economic Rationality and Soviet Politics; or, Was Stalin Really Necessary?* (New York: Praeger, 1964).

cesty k socialismu. Vzhledem k prvnímu problému lze na základě úspěchu trhu v jiných rozvojových zemích tvrdit, že Bucharinův program financování industrializace prostřednictvím prohloubeného NEPu by vedl k velmi uspokojivým ekonomickým výsledkům. Tento mundánní závěr však nebyl cílem Bucharinova programu. Trh pro něj neměl být stálým prvkem socialismu; bylo to pouze přechodné opatření dopomáhající k ideologickému cíli, kterým byla Marxova říše ne-kapitalismu, v níž by nebyl ani trh, ani osobní majetek.

Stejně důležité je to, že „ekonomická“ perspektiva Bucharinova programu ignoruje jeho politické důsledky. Ponechání hospodářské autonomie rolníkům by erodovalo stranický monopol moci, stejně tak jako by to znamenalo (opět Bucharinovy slovy) „postup k socialismu hlemýždím tempem“. Monopol strany za účelem rychlé cesty k socialismu však byl podstatou avantgardní strany. Pokračování NEPu ohrožovalo tento monopol a zběsilé „budování socialismu“, takže Stalin tržní experimenty na konci dvacátých let ukončil. Reálnou „alternativou“ ke Stalinovi nebyl Bucharin; byla to rezignace na celý neuskutečnitelný marxistický podnik a na leninskou stranu.

Stalin buduje socialismus

Chvilé pravdy pro bolševické dobrodružství přišla v roce 1929. V nové existenční krizi režimu rolníci rozhořčení uměle nízkými státními cenami stáhli své obilí z trhu, právě když byla zahájena velká industrializace první pětiletky. Stalin se uchýlil k donucovacím prostředkům válečného komunismu, když přistoupil ke kolektivizaci zemědělství, čímž režimu zajistil adekvátní zásobování potravinami, aniž by za ně musel platit. Jeho řešení bylo v rámci nejlepší bolševické tradice politické a ideologické, nikoli ekonomické. A tento útok na „idiotismus venkovského života“ mohl uspět proto, že strana nyní měla mnohem početnější a lépe indoktrinované členstvo než za Lenina.

S touto stranickou armádou Stalin uspěl při potlačení rolnické autonomie, která bolševiky sužovala už od revoluce. Bucharin se

postavil za tuto novou „generální linii“ bez jediné námitky, a dokonce v roce 1936 Stalinovi napsal ústavu. Trockij v exilu tvrdil, že ačkoli Stalin kolektivizaci zpackal, linie byla stále socialistická – navíc původně jeho. Pro všechny tyto skutečné leninisty byla klíčem k budování socialismu hegemonie strany, ne nějaká ekonomická strategie. Jak prohlásil Trockij, „proti straně nelze být, protože dějiny proletariátu jiný prostředek neposkytly“.¹⁷

Stalinova kvazivojenská „revoluce shora“ však nemohla být uznána za to, čím ve skutečnosti byla. Byla prezentována jako další třídní boj – chudých rolníků proti kulakům na venkově a městského proletariátu proti kulacké maloburžoazii. Navíc Stalin přichází s tezí o zostřování třídního boje při budování socialismu.

Tato teze byla zesměšňována jako špatný marxismus; ve skutečnosti představuje nevyhnutelný perverzní výsledek pokusu o aplikaci neuskutečnitelného marxistického amalgámu v praxi. Abychom parafrázovali Stalinův výrok v neutopické formě: čím blíže jsme nedosažitelnému cíli – v té době „dobrovolné“ kolektivizaci zemědělství –, tím větší vzniká odpor, a tím větší je proto potřeba násilí prováděného stranou. Je nemožné představit si eserskou sovětskou vládu nebo tradiční ruskou autokracii při provádění takové děsivé politiky vůči rolnictvu. Pro takové prométheovské násilí je nezbytný marxismus-leninismus.

Těmito prostředky Stalin „vybudoval socialismus“. Na základě kolektivizace zemědělství provedl střemhlavou rychlostí chaotickou, nicméně kolosální průmyslovou revoluci. Během tohoto procesu učinil z milionů rolníků proletáře; a statisíce příslušníků této expandující dělnické třídy povýšil do funkcí ředitelů, armádních důstojníků a aparátčků nyní všeobjímající státostrany. V polovině třicátých let tak vytvořil režim institucionalizovaného válečného komunismu. Ten tak jako jeho předchůdce reprezentoval marxistický reálný instrumentální program: zrušení soukromého vlastnictví, zisku a trhu (ačkoli tentokrát ne peněz).

Aby zajistil, že tyto výtobytky přetrvají, korunoval je velkými čistkami v letech 1936–1939. Tato operace nebyla šíleným běsněním paranoidního tyрана, jak se často tvrdí; měla v dozrálém

¹⁷ Na třináctém sjezdu strany v roce 1924.

sovětském systému svou autentickou funkci. Tou byla kamufláž skutečnosti, že jakmile bylo dosaženo socialismu, výsledek – od hrůz kolektivizace po chronické nefungování „direktivní ekonomiky“ v průmyslu – neodpovídal slibům ideologie, která legitimizovala režim. Jelikož ideologie byla pro přežití systému nepostradatelná, stal se teror nezbytným proto, aby zakryl strašlivou pravdu před obyvatelstvem – a před režimem samotným.

Stalin se proto opět uchýlil k principu, že čím blíže je země k socialismu, tím intenzivnější je třídní boj, a nastartoval kampaň za vymýcení všech „diverzantů“, trockistů a dalších „nepřátel lidu“. Tentokrát byl „třídní boj“ čirou politickou metafyzikou bez jakéhokoli vztahu k empirické skutečnosti, neboť „nepřáteli“ nyní byli loajální komunisté. Marxisticko-leninský elixír třídního boje však byl tak mocný, že opět triumfoval nad realitou. Navíc se Stalinovi podařilo nahradit starou stranu novou. Ta byla nyní složena z lidí, kteří dorostli do politicky aktivního věku poté, co byl socialismus vybudován, kteří za vše vděčili systému, kteří byli komplici jeho zločinů, na nichž vydělali, a o kterých se dalo předpokládat, že na rozdíl od opozičníků z 20. let nezpochybní vůdce a jeho dílo.

S touto druhou revolucí shora během třicátých let byla aktivní role marxismu, dokonce i v jeho znehodnocené stalinistické formě, při formování sovětského systému ukončena. To však neznamená, že by systém přestal být ideokratický. Do roku 1939 byla ideologie odlita v betonu a oceli Magnitogorsku a v myriádách dalších výdobytků pětiletěk. Byla institucionalizována v triádě strana, plán a policie; a byla kodifikována jako jediné skutečné učení (Solženicynův pojem) ve Stalinově *Krátkém kursu* roku 1938. Při obraně plodů nyní reifikované a vychladlé ideologie vládcové „reálného socialismu“, jak jej nazval Brežněv, po zbytek jeho existence považovali svět za rozdělený na tábor socialismu a tábor kapitalismu, které se spolu potýkaly v permanentním mezinárodním třídním boji.¹⁸

¹⁸ Ti, kdo zpochybňují přetrvávající ideologickou vizi sovětského vedení, by si měli přečíst knihu Davida Hollowaye *Stalin and the Bomb: The Soviet Union and Atomic Energy, 1939–1956* (New Haven: Yale University Press, 1995).

Při Stalinově vrcholném kroku nahrazení jedné strany druhou však bylo v sázce mnohem více než obrana specifických prvků jeho systému. Klíčovou otázkou byl osud marxistického úsilí od jeho počátku ve 40. letech 19. století. Tvrzení strany, že Rusko opravdu dosáhlo socialismu, totiž bylo prvním případem, kdy byl marxismus jako totalita otestován v praxi. Výsledek, který se Stalin snažil zakrýt vražednými prostředky, demonstroval, že marxismus nabízí neuskutečnitelnou utopii, která skončila, a musela skončit, neúspěchem a podvodem. Díky tomu po Stalinově smrti disidenti hovořili o sovětském systému jako o „lži“.

Tento neúspěch však nebyl materiální, protože Stalin alespoň v krátkodobé perspektivě opravdu vytvořil průmyslovou moc, která byla dostatečná na to, aby Rusko zvítězilo ve druhé světové válce a aby za studené války po desetiletí požívalo status supervelmoci. O neúspěch šlo spíše na hlubší úrovni morálního a ideologického *raison d'être* systému – totiž slibu, že socialismus je „zářnou budoucností“ lidstva, spravedlivou a rovnostářskou společností, slibu, který byl pohonnou silou titánské vůle, jež umožnila materiální úspěch režimu. V dlouhodobé perspektivě pak tento morální a ideologický neúspěch podkopával onen dočasný úspěch.

Tento neúspěch však neznamená, že Stalin při budování socialismu prostřednictvím násilí „zradil“ Marxe, stejně tak jako touto zradou není Leninovo vybudování diktátorské strany, to by bylo příliš jednoduché. Nedostatek morálního základu v sovětském socialismu spíše znamená, že Marxův instrumentální program zrušení soukromého vlastnictví a trhu ve skutečnosti nepřinesl jím zamýšlenou emancipaci. Stalin si tedy z Marxova neuskutečnitelného systému vybral pouze jediný prvek, který mohl být realizován v praxi – socialismus jako negaci kapitalismu.

Tento výsledek první světové „proletářské“ revoluce byl krutým paradoxem. Definující charakteristikou bolševismu pro marxisty dvacátého století bylo upřednostnění voluntarismu třídního boje před determinismem logiky dějin. S touto volbou bolševici uspěli při uskutečnění první marxistické revoluce a při

provádění jejího cíle – socialismu jako ne-kapitalismu, zatímco jejich rivalové nedokázali víc, než upravit kapitalismus sociální sítí. Bolševici však dosáhli své pochybné superiority pouze díky tomu, že vytvořili náhražkovou logiku dějin.

Silou politické vůle nejprve doplnili Marxovu logiku dějin při samotné Říjnové revoluci: tato událost totiž v žádném případě nebyla proletářskou revolucí, ale revolucí strany a inteligence. Tato avantgarda ideologů pak Marxův systém obrátila vzhůru nohama, když jako „nadstavba“ budovala „základnu“, která zde podle reálné logiky dějin už měla být. A politická vůle opět maskovaná jako třídní boj vedla stranu při střemhlavé průmyslové revoluci shora – tentokrát pod heslem „dohnat a předejhnat Ameriku“.¹⁹ Výsledkem bylo děsivé nahromadění vysokých pecí, traktorů a raket, které bylo zneklidňujícím způsobem schopné konkurovat „buržoaznímu způsobu výroby“ – ale které postrádalo nezbytný doplněk „buržoazní demokracie“, který rovněž přinesla reálná logika dějin.

Právě v této deformované podobě Marxova transcendentální doktrína dosáhla praktického vyvrcholení. Vedena Leninovou avantgardou skončila jako pouhá podřadná imitace svého kapitalistického nepřítele. Díky úskoku rozumu byla přeměněna v pouhý instrument budování průmyslové a proletářské společnosti, která přitom měla zplodit *ji*. Se sovětským socialismem tak Marxova „pre-historie“ skončila nikoli v emancipaci lidstva v komunismu, ale v institucionalizované revoluci komunismu.

A tak bolševici při budování socialismu předtím, než Rusko dosáhlo kapitalismu, pokračovali v ruském stylu zkracování dějin – a to do té míry, že je obrátili. Zároveň invertovali marxismus tím, že z falešného ideologického vědomí demiurga učinili reálné sociální bytí. Marxismus se tak v praxi nestal ničím jiným než prostředkem modernizace zaostalé země.

¹⁹ „Dohnat i perehnat Ameriku“ bylo heslem za vlády Nikity Chruščova. Viz William Taubman, *Khrushchev: The Man and His Era* (New York: Norton, 2003), další práce, která dokládá přetrvávající ideologickou vizi sovětského vedení po druhé světové válce.

Na konci století se však ukázalo, že ani v této jediné pozitivní roli marxismus nebyl tak úspěšný. Existují mnohem efektivnější – a lidštější – způsoby podpory ekonomického rozvoje. Před Říjnovou revolucí zde byla Witteho rychlá industrializace s pomocí mezinárodního trhu. A po Říjnové revoluci zde byli východoasijsí tygři jako Jižní Korea a Tchaj-wan, nebo dokonce i tržní marxismus v Číně za Teng Siao-pchinga.

Navíc je ideologický obsah marxismu důležitý kvůli svým perverzním efektům. Mezi obyvatelstvem šíří dusivé nepřátelství k psychologickým mechanismům nezbytným pro podnikání i k podnikatelům. Tuto aktivitu stigmatizuje jako „spekulaci“. A tento postoj je institucionalizován a zesílen neefektivitou centralizované direktivní ekonomiky. Oficiální státní dogma marxismu navíc dusí kritické myšlení a brzdí inovační kapacitu společnosti ve všech sférách. Především však je klíčový marxistický program zrušení soukromého vlastnictví a trhu zaručeným patentem na totální despotismus a destrukci občanské společnosti.

Zároveň rigidita jediného skutečného učení činí tento despotismus křehkým. Jakmile realita vyvrátila legitimizační postulát systému, že socialismus je produktivnější než kapitalismus, byla ideologie zdiskreditována a celý systém byl demaskován. Tento proces započal za Brežněva a vyvrcholil za Gorbačovovy gласnosti. Po zmizení ideologického kouzla byla zahájena řetězová reakce: ideokratický režim ztratil svou sebedůvěru, jeho vůle k násilí vyhasla a celý systém se zhroutil jako domeček z karet.

Tato vnitřní prázdnota vysvětluje, proč sovětský režim po svém kolapsu nezanechal Rusku žádné použitelné dědictví. Anglická, americká a francouzská revoluce, bez ohledu na to, jak byly krvavé a ničivé, vytvořily instituce, které přetrvaly do dnešních dnů, společně s ideály, jejichž morální apel je stále platný – kombinace, kterou označujeme jako „tržní demokracii“. Ruská revoluce naopak po svém vyprchání v roce 1991 nezanechala nic než bídu, trosky a pachutí.

A proto se stala – ačkoli ne ve smyslu svých vůdců – revolucí, jež ukončila všechny revoluce. Demonstrovala totiž, že žádný druhý, socialistický příchod roku 1789 nenastane; že v reálných moderních dějinách existuje pouze politická republika; a že

pokus o její překonání něčím „vyšším“, než je stát blahobytu, uvrhne společnost zpátky do poroby, která je horší než cokoli, co znal starý režim.

Dědicové tří atlantických revolucí by však neměli předčasně jásat. I po neúspěchu komunistického úsilí o překonání klasického demokratického odkazu totiž zůstává problém, který socialistický projekt původně inspiroval: lidská nerovnost. Dokud tento problém existuje – a v dohledné době podle všeho nezmizí –, zůstane s námi i utopistická politika. Kdo ví, který rovnostářský program se může stát obětí chiliastické a násilnické perverze? Můžeme proto očekávat, že věčný návrat revolučního mýtu, v nových a nečekaných podobách, nás bude strašit dál.

EVROPSKÉ VELKÉ REVOLUCE

Na základě předchozí diskuse o evropských velkých revolucích, o jejich aktérech a obecném charakteru procesu bych rád uvedl následující návrhy:

1. Drama velké revoluce se může odehrát *pouze jednou* v dějinách daného státu, nikoli z nějakého metafyzického důvodu dějinné nutnosti, ale kvůli naprosto mundánnímu důvodu, že totiž každý stát má pouze jeden starý režim, který může být zlikvidován, a že po uskutečnění této destrukce – nebo i po pouhém pokusu o ni – je nezvratně překonán historický předěl. Navíc úroveň historického vývoje v momentě revoluce, způsob jejího průběhu a bezprostřední výsledky determinují, nebo spíše ovládají, budoucí dějiny tohoto státu, jeho styl politiky, jeho společenské mýty a jeho způsob zvládnání změn – například legalistický, empirický a reformistický v Británii; ideologický, dramatický a radikální ve Francii; konzervativní a pak katastrofický v Německu.
2. Velká revoluce není svou podstatou socioekonomický, ale politicko-ústavní a kulturně-ideologický fenomén. Jinými slovy, takováto revoluce neznamená přechod od jednoho způsobu výroby k druhému (např. od „feudálního“ k „buržoaznímu“) nebo od jedné fáze hospodářského vývoje země ke druhé (např. od merkantilismu ke kapitalismu, nebo od „tradičního“ k „modernímu“), ačkoli takové transformace do jisté míry v revoluci očividně obsaženy jsou. Velká revoluce je svou podstatou spíše obecnou krizí totálního systému země.

To neznamená, že hospodářský rozvoj není sám o sobě důležitou silou nebo že není „revoluční“ (v širším smyslu slova) ve svém celkovém efektu na společnost, mravy a kulturu. Jde spíš o to, že ekonomický rozvoj není žádným rozpoznatelným způsobem vztážen k načasování nebo způsobu průběhu evropské velké revoluce. Tyto dva fenomény se mohou objevit

nezávisle na sobě a velká revoluce proběhla od sedmnáctého do dvacátého století v zemích na různých úrovních ekonomického „rozvoje“.

Abychom doložili tento nedostatek korelace mezi politickým a hospodářským uspořádáním, uveďme, že rozhodující fáze průmyslové revoluce v Anglii – dejme tomu mezi roky 1780 až 1830 – probíhala v době, kdy kontinuálně vládli aristokratičtí toryové (čehož si navíc byl Marx dobře vědom). Ještě více zarážející je fakt, že průmyslová revoluce v Německu byla ve své klíčové fázi zahájena a podporována pruským autokratickým starým režimem prostřednictvím celního spolku. Ve stejné době „buržoazní revoluce“ roku 1789 obchodu a průmyslu v žádném případě neprospěla, neboť závažně ochromila do té doby rozvíjející se námořní obchod, zavedla protekcionismus, který dusil rozvoj technologií, a posílila archaické rolnictvo – takovým způsobem, že v roce 1815 Francie za Anglií hospodářsky zaostávala mnohem více než v roce 1789, kdy tyto země byly takřka na stejné úrovni. A ruská revoluce v roce 1917 (je tím myšlena dohromady „buržoazní“ i „proletářská“) znamenala jednu z největších hospodářských katastrof moderních dějin. Je dokonce možné tvrdit, že mezi revolucí a ekonomickým růstem existuje negativní korelace. Přinejmenším je však nutné uznat, že velké revoluce, ačkoli jsou v některých sférách osvobozující a kreativní, jsou v jiných děsivě destruktivní a nákladné.

Možná nejlepším způsobem jak formulovat tento vztah je konstatovat, že hospodářský rozvoj je nezbytnou, ale nikoli dostatečnou příčinou revoluce a že dostatečné příčiny spočívají v otevřených politických a ideologických otázkách samotných revolučních událostí, jak jsou pocítovány aktéry těchto událostí. Ekonomický rozvoj je v moderních dějinách takřka konstantní a častěji se objevuje v obdobích pořádaných změn než násilných krizí, zatímco revoluce jsou velmi zřídka. Z toho je patrné, že průběh a výsledek revoluce je dán primárně speciální dynamikou krizové politiky a ideologického opojení a pouze druhotně dlouhodobými, pomalu působícími silami socioekonomického rozvoje. Stručně řeče-

no, tvrdím, že krizová politika a ideologický náboj – stejně tak jako násilí, k němuž vedou – mají svou vlastní logiku, která působí relativně autonomně na socioekonomické matici revoluční události.

3. Obdobně velká revoluce svou podstatou neznamená přechod od nadvlády jedné třídy k nadvládě třídy druhé (tzn., opět, od hegemonie „feudálů“ k hegemonii „buržoazie“). Velké revoluce spíše nabývají svých impozantních dimenzí proto, že jsou „všetrádními“ záležitostmi – čili že jsou událostmi, ve kterých se proti monarchii postaví všechny, nebo takřka všechny, důležité sociální skupiny v zemi, buďto zároveň, nebo ve velmi rychlém sledu. Pouze taková konvergence celé společnosti v boji s posvátnou mocí monarchie může porazit odvěkou strukturu starého režimu. Tuto generalizaci jsem odvodil díky abstrahování díla Georgese Lefebvra, především jeho *Coming of the French Revolution*. Jako marxista chtěl Lefebvre ukázat, že Francouzská revoluce byla třídním bojem, v němž zvítězila buržoazie. Při detailní analýze třídního charakteru revoluce však demonstroval, že ve skutečnosti byla složena z akumulace aristokratické, buržoazní, lidové a rolnické revoluce. A tento model je zobecnitelný i na roky 1640, 1848 a 1905–1917.

Toto tvrzení můžeme ověřit na případech, kdy se proti existujícímu režimu postavila pouze jedna třída. Tehdy bylo výsledkem něco jiného než velká revoluce. Pokud jde o šlechtu, výsledkem je Fronda. Pokud jde o rolnictvo, výsledkem je jacquerie nebo pugačovština. Pokud jde o městský dav, výsledkem jsou Gordon Riots nebo, jako poslední případ, pařížská komuna. (Zdá se, že pouze buržoazie nikdy nebyla tak netrpělivá, aby povstala sama.) V žádném z těchto typů případů však nemáme co do činění s revolucí ve smyslu fundamentální ústavní nebo společenské změny: žádné z těchto „jednotřídních“ hnutí neuspělo, vedla nanejvýš pouze ke konsolidaci stávajícího řádu a vládního systému.

Paradox dvacátého století

Poté, co původní terč evropské revoluce – starý režim – přestal existovat, muselo politické násilí v Evropě přijmout odlišnou formu, charakter a účel. Viděli jsme, že Říjen 1917 byl ultralevicovou karikaturou moderního revolučního mýtu vzrslého z roku 1789. Německo pak přineslo ultrapravicovou karikaturu revolučního mýtu. Jelikož německá občanská společnost byla vyzrálá, bohatá a vzdělaná, ustoupila monarchie po porážce v roce 1918 relativně bez potíží svrchovanosti parlamentu; německou listopadovou revoluci v tomto roce, ačkoli formálně ukončila pruský starý režim, tak není možné označit za „velkou revoluci“, protože tuto roli přijala a zničila neúspěšná revoluce roku 1848. Navíc, jelikož se německá občanská společnost v roce 1848 nedokázala vlastními silami dostat k moci, byl konstitucionalistický politický systém vzešlý z roku 1918, který byl zrozený jakoby omylem, extrémně křehký. A tato okolnost napomohla druhé fázi německé revoluce 20. století, nacistickému *Gleichschaltung* třicátých let, které nivelizovalo starý režim a „homogenizovanou“ společnost do demotické *Volksgemeinschaft*. Vojenská porážka za první světové války tak nakonec zplodila „lumpenbonapartismus“ kaprála Hitlera, jehož hnutí nabídlo perverzní vyjádření nacionalistických a socialistických idejí roku 1848.

Meziválečný fašismus je zrcadlovým obrazem Října 1917: „lid“ jako národ nebo pokrevní *Gemeinschaft* namísto lidu jako mas; vyvolený lid jako vrchol hierarchie národů namísto lidu jako univerzálního lidstva; absolutizace hierarchie a boj namísto absolutizace rovnosti a bratrství. Komunismus i obecný fašismus jsou perverzními variacemi na tato základní témata moderní společnosti, která byla poprvé vyjádřena v roce 1789.¹

Existence obecného komunismu může být stěžejí zpochybněna. Existuje všude, kde je u moci leninská strana s posláním „budo-

¹ K debatě o „obecném fašismu“ a „obecném komunismu“ a jejich srovnání viz Martin Malia, „Judging Nazism and Communism“, *National Interest* (podzim 2002), s. 63–78. (Následná diskuse o „obecném komunismu“ je, s menšími variacemi, převzata z tohoto textu.)

vání socialismu“, a hlásá, že socialismus vyžaduje zrušení soukromého vlastnictví a trhu ve prospěch institucionální diktatury a direktivní ekonomiky. I tak tento přístup v praxi přinesl případ od případu velmi odlišné výsledky. V sovětském vzoru existovaly nápadné výkyvy v použití násilí od Leninova válečného komunismu v letech 1918–1921 k polotržní nové ekonomické politice (NEP) let 1921–1929, ke Stalinově „revoluci shora“ počátku 30. let a velkému teroru konce dekády a tak dál k nebezpečnému válečnému a imperiálnímu poválečnému období. U sovětského případu se poté Chruščovova a Brežněvova éra liší od stalinismu chladnutím revolučního elánu a redukcí úrovně násilí.

Mimo ruský vzor jsou variace v leninském přístupu ještě očividnější. Poválečné sovětské „vnější impérium“ ve východní Evropě se značně lišilo od „vnitřního impéria“ v samotném Svazu. Ve východní Evropě nedošlo ke skutečným revolucím (kromě Jugoslávie, která sovětský tábor brzy opustila), ale namísto toho k diverzifikovanému procesu podrobení a absorpce. Například poválečné Polsko, kde rolnictvo nikdy nebylo kolektivizováno, je nesrovnatelné s Ruskem za Stalina, nebo dokonce s Rumunskem za Nicolae Ceaușesca (které už ve skutečnosti do „vnějšího impéria“ nepatřilo). A přestože tajná policie byla aktivní všude, na gulagy zde prostě nebylo dost místa.

Když se přesuneme ze sovětské zóny v Evropě ke komunismům ve východní Asii, pak nalezneme ještě větší rozdíly. Nejenže všechny tyto režimy byly institucionálně nezávislé na Moskvě, navíc se odlišovaly jeden od druhého. Kim Ir-senův socialismus znamenal hermeticky uzavřenou rodinnou diktaturu, tak surrealistickou, jako byla ta Ceaușescova; „velký vůdce“ však pokračoval ve spojení se Sovětským svazem, které ho chránilo před Čínou. Mao Ce-tung byl naopak největší nepřítel Moskvy nalevo; aby prokázal svou nadřazenost nad Chruščovem a jeho „kapitalistickými bandity“, překonal dokonce i Stalinův teror při budování socialismu prostřednictvím velkého skoku vpřed v letech 1959–1961 a kulturní revoluce v letech 1966–1976. Ho Či Min, ačkoli autentický leninista jako jeho předchůdci na severu, alespoň kanalizoval energii své strany do války, kterou jeho obyvatelstvo podporovalo. Pol Pot pak konečně vyprodukoval šílenou

reductio ad absurdum celého komunistického dobrodružství, když se pokusil svým radikalismem překonat nejen Moskvu, ale i Peking a Hanoj. Všechny tyto komunismy se navíc lišily v intenzitě svého běsnění v závislosti na čase; nejznámější je přechod od maoismu k „trznímu leninismu“ Teng Siao-pchinga.

Další variací na obecný komunistický vzorec je překryv leninismu s nacionalismem, nejen v sovětské zóně a východní Evropě, ale i na Kubě. Často je uváděno, že „proletářský internacionalismus“ je velmi slabý rival moderního nacionalismu; a skutečně, od chvíle, kdy evropské socialistické strany ve svých parlamentech v roce 1914 hlasovaly pro válečné úvěry, takřka v každé krizi dělníci vždy upřednostnili své vlastenectví. V důsledku toho se tvrdilo, že stalinismus byl v zásadě novým typem mesianistického ruského nacionalismu, že maoismus byl přehnanou čínskou reakcí na sovětské „hegemoniální“ nároky, že Ho Či Mín byl jakýsi vietnamský George Washington a že genocidální běsnění Pol Pota bylo produktem tradiční kambodžské nenávisti k Vietnamu. Castrova revoluce byla očividně též reakcí na yankeeský imperialismus. A nacionalismus hrál roli ve všech těchto případech. Skutečná otázka však zní, zda tato role byla dostatečná na to, aby degradovala obecný komunismus do sekundární pozice.

Odpověď závisí na tom, co považujeme za „sociální základnu“ komunismu. Pokud budeme brát rétoriku „mezinárodního dělnického hnutí“ doslovně, pak náchylnost dělníků k nacionalismu mluví proti významu obecného komunismu.² Ve skutečnosti však toto „hnutí“ bylo vždy hnutím stran, nikoli proletariátů. Tyto strany navíc byly založeny intelektuály, nikoli údajnou dělnickou základnou, a většinou jimi byly řízeny, alespoň v jejich heroickém období; teprve později byly řízeny aparátčíky dělnického původu, jako byli Chruščov a Brežněv. A v té době už plná administrativní autonomie východoasijských stran (a relativní autonomie východoevropských) fragmentovala Stalinovo vskutku mezinárodní hnutí do suverénních entit. I tak však každá z těchto entit zachovala svou leninskou strukturu a cíle.

² To je pozice například Dana Dinera, *Das Jahrhundert Verstehen: eine universalhistorische Deutung* (München: Luchterhand, 1999).

Vyřešení otázky, zda nacionalismus měl navrch nad komunismem, také závisí na historickém období: v případě Lenina, a dokonce i Stalina Ruska zní odpověď rozhodně ne. V případě Číny po Maovi může znít ano. Jistí si však nebudeme, dokud nevidíme zánik posledních leninských režimů. A ještě hlubší odpověď na tuto otázku je, že leninské strany, ať už sjednocené nebo rozkmotřené, byly schopny zvládnout nacionalismus svých populací, pouze dokud existoval jejich chiliastický zápal. Když zápal zmizel, nacionalismus získal navrch. Právě toto vyvanutí zápalu vysvětluje osud bývalého Sovětského svazu a jugoslávské federace. U obou případů zánik strany zplodil kolaps jednotného státu, načež bývalí aparátčíci jako Nursultan Nazarbajev nebo Slobodan Milošević zvedli zástavu nacionalismu, aby mohli zůstat u moci.

Vyhoření institucionálního komunismu ve východní Asii spolu s neúspěchem všech latinskoamerických komunistických hnutí – oba procesy jsou záležitostí konce 70. let – umožňují zkoumat souhrnné dějiny marxismu. Jaká je tedy bilance jeden a půl století od prorockých počátků systému ve 40. letech 19. století?

Velkou otázkou dějin komunismu je to, proč se doktrína, která předvíдалa proletářskou revoluci ve vyspělých průmyslových společnostech, dostala k moci *pouze* v převážně agrárních společnostech, které podle marxistické definice byly pro socialismus připraveny nejméně. Nebo obecněji, marxistická teorie tkví na dvou základech: na jedné straně na objektivní logice dějin, která nevyhnutelně vede od feudalismu ke kapitalismu a k socialismu, a na druhé straně v subjektivním proletářském vědomí (třídní boj), které slouží jako roznětka vrcholící revoluce. V realitě se však logika vývoje kapitalismu a revoluční dělnické vědomí nikdy neprotunuly. Namísto toho k socialistické revoluci došlo *pouze* tehdy, když ji provedla avantgarda marxistických intelektuálů zastupujících proletariát.

O tomto výsledku se často pojednává jako o neobvyklém paradoxu. Reálnou otázkou však je, proč marxistická doktrína fakticky skončila v paradoxu. Nejvýznačnější odpověď zní, že jeho kult prométheovské síly průmyslu z něj udělal ideologii

skokového překonání zaostalosti – což je přinejlepším částečné vysvětlení. Stejně častou, a ještě méně uspokojivou odpovědí je to, že leninský komunismus nebyl ryzím marxismem – což je argument, který lze chápat jako metafyzický exorcismus, jenž má očistit marxismus od východního komunistického zločinu, aby byl věcně vhodný pro kritiku špinavého západního kapitalismu.

Ve skutečnosti však tendence marxismu k doktríně „velkého skoku“ ze zaostalosti byla do této teorie zabudována od počátku. To je očividné, pokud se podíváme na jeho genezi v dlouhodobém historickém kontextu. Nebo jinými slovy, jaké „základny“ je marxismus „nadstavbou“?³

Připomeňme, že oproti obvyklému vnímání nebyl marxismus vytvořen jako kritika pokročilého kapitalismu. Spíše byl vytvořen uprostřed 40. let předminulého století dvěma intelektuály, kteří pocházeli z tehdy předindustriálního Německa. Jejich motivací byla především degradující *politická* situace Německa vzhledem k Francii a Anglii: Německo stále žilo ve středověku s monarchickým a aristokratickým starým režimem (podle jejich terminologie ve feudalismu), nedotčeno částečnou emancipací, které Francie a Anglie dosáhly revolucí roku 1830 a reformním zákonem z roku 1832. Řešením pro Německo tak měl být skok do „permanentní revoluce“ (jak prohlásil Marx v roce 1850), z feudalismu přímo do socialismu. Na konci *Komunistického manifestu* se píše: „K Německu obracejí komunisté svou hlavní pozornost, protože Německo stojí na prahu buržoazní revoluce... (která) může být tedy jen bezprostřední předehrou proletářské revoluce.“⁴

Německo navíc mohlo provést tento skok proto, že chudoba jeho reálného života vedla k tomu, že mělo vyšší potenciál teoretického chápání. *Manifest* proto zdůrazňoval, že intelektuálové budou avantgardou nadcházející německé zkrácené revoluce:

³ Analýza marxismu, která je zde předestřena, je ve větším rozsahu rozvinuta v Martin Malia, *Russia Under Western Eyes: From the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999), kap. 4.

⁴ Karl Marx a Friedrich Engels, *Manifest komunistické strany* (Praha: Svoboda, 1973).

⁵ Ibid.

„Komunisté [v roce 1848 pouze Marx a Engels]... v teorii vynikají nad ostatní masu proletariátu pochopením podmínek, průběhu a všeobecných výsledků proletářského hnutí.“⁵ Navíc, jak jsme viděli, *Manifest* vysvětluje, že výsledkem bude „centralizace všech výrobních prostředků v rukou státu, tzn. proletariátu organizovaného jako vládnoucí třída“ (s tím, že „všechna výroba bude soustředěna v rukou sdružených jednotlivců“), a „zřízení průmyslových armád, zejména pro zemědělství“, „podle společného plánu“.⁶ To je ovšem Stalinovým programem ve 30. letech a (nerealizovaným) cílem Maova velkého skoku vpřed.

A co všechny ty chvalozpěvy na „revoluční roli“ buržoazního průmyslu, kvůli níž je *Manifest komunistické strany* nyní tak známý?⁷ „Rychlým zdokonalováním všech výrobních nástrojů a nesmírně usnadněnou dopravou strhává buržoazie všechny národy; i nejbarbarštější, na dráhu civilizace. Levné ceny jejího zboží jsou těžké dělostřelectvo, jímž srovnává se zemí všechny čínské zdi.“⁸ Tyto technokratické rapsodie však ve skutečnosti nebyly popisem tehdy ještě chabě rozvinutého evropského průmyslu. Byly představou vyděšeného a závistivého provinciála, představou toho, co by mohl import z anglo-francouzského Západu udělat v jeho stále feudální vlasti, jakýmsi verbálním Crystal Palace, předzvěstí toho skutečného z roku 1851.

K Marxově „permanentní revoluci“ ovšem nikdy nedošlo v Německu, nýbrž se částečně odehrála v Rusku po roce 1917. A to ve dvou krocích. Lenin úspěšně provedl uchopení moci teoretickou avantgardou; jeho válečný komunismus let 1918–1921 však neuspěl kvůli absenci revoluce v pokročilé Evropě. Stalin, který v krátkodobé perspektivě již se Západem nepočítal, tak učinil druhý krok k uskutečnění „socialismu v jedné zemi“. Jako „Lenin dneška“ provedl svým velkým přelomem, „revolucí shora“ v letech 1929–1933, nový Říjen. Tak byl vytvořen model

⁶ Ibid.

⁷ Viz např. úvod Erica Hobsbawma k *The Communist Manifesto: A Modern Edition* (London: Verso, 1998). Hobsbawm tvrdí, že před 150 lety raný Marx předvídal současnou „globalizaci“, která je samozřejmě vyjádřením „vnitřních protikladů“ kapitalismu.

⁸ Karl Marx a Friedrich Engels, *Manifest komunistické strany*, c. d.

pro další postup marxismu na východ do zaostalých společností (a též směrem k nacionalismu) – a pro jeho stále zřetelnější sklouzávání do paradoxu.

Pouze pokud budeme brát do úvahy tuto ideologickou trajektorii progresivních, extravagantních a smrtících „skoků“, můžeme pochopit reálné dějiny komunismu, onoho temného dvojníka modernity.

Samozřejmě je nutné počítat s námitkami, že Marx nikdy nezamýšlel něco takového, jako byly revoluce shora prováděné Stalinem a Maem, že „by se obrátil v hrobě“, kdyby slyšel o něčem takovém, a tak dál. Takové teroristické programy samozřejmě nikdy nenavrl; jeho cílem byla „lidská emancipace“. Jeho vědomé záměry jsou však vedlejší. Reálným důsledkem jeho teorie je to, že emancipace může být dosaženo pouze při plné komunistické společnosti – což je nereálný program, který nemůže být proveden bez masového násilí. Této politice otevřel dveře s iluzí, že intelektuální avantgarda obeznámená se zákony dějin může provést přechod lidstva „z říše nutnosti do říše svobody“.⁹

⁹ To je Engelsova fráze. Viz Andrzej Walicki, *Marxism and the Leap to the Kingdom of Freedom: The Rise and Fall of Communist Utopia* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1995).

REVOLUCE

Co znamená pojem?

V moderním povědomí jsou revoluce, tak jako velké války, počítány mezi velká dramata dějin. Mění souřadnice legitimacy v *res publica*; znamenají konec starých režimů a počátek nového uspořádání; a jsou milníkem přechodu z jedné éry do druhé. Po více než dvě stě let byly zakládacími momenty států a byly každoročně slaveny 4. července, 14. července nebo 7. listopadu, při výročí Říjnové revoluce. A pro své přívržence představovaly milníky na cestě k lidské emancipaci.

Stinnou stránkou tohoto pokroku je samozřejmě to, že revoluce, tak jako války, deformují politickou soutěž do otevřeného násilí, čímž legitimizují metody, které jsou normálně antitezí civilizované existence. A zakládací momenty revolucí – od střelby u Lexingtonu přes pád Bastily až po dobytí Zimního paláce – byly všechno násilné akty předznamenávající následné násilí. Revoluce proto byla přiměřeně charakterizována jako „vnitřní válka“.¹

Zatímco však války jsou jednoznačný fenomén, události, které mohou být plausibilně označeny jako revoluce, je mnohem obtížnější definovat. Jistě, k tradičnímu klišé patří seznam „velkých revolucí“ – Anglie v roce 1640, Amerika v roce 1776, Francie v roce 1789, Rusko v roce 1917 a Čína v roce 1949.² Co však tyto převraty mají společného, ať už jde o jejich programy nebo o institucionální výsledky, kromě velké dramatickosti a použití síly? Patří hnutí personifikovaná např. Georgem Washingtonem nebo Mao Ce-tungem skutečně do jedné historické nebo sociologické kategorie? Pokusy o překlenutí těchto propastí nalezením nějaké společné struktury jednání, sdíleného modelu

¹ Harry Eckstein, *Internal War, Problems and Approaches* (New York: Free Press of Glencoe, 1964).

² Viz úvod k této knize.

fází nebo jiných „zákonitostí“ až příliš často vedly k „modelům“ revoluce jako takové, které jsou příliš abstraktní na to, aby nám řekly něco, co ještě nevíme, nebo příliš umělé na to, aby nám vůbec něco řekly. Proč tedy znovu vznášet onu lstivou otázku: co je revoluce?

Prvním důvodem je, že konec století charakterizovaného totalitární revolucí stejně tak jako totální válkou nám poskytl oddech od těchto extrémních bouří, a tak nám umožnil větší možnost objektivitu. A ještě důležitějším důvodem je to, že konec století radikálně překreslil hranice tématu: Říjnová revoluce, která byla do té doby vrcholem velké revoluční série (Čína byla, přinejmenším konceptuálně, přídávkem), už není milníkem na cestě někam: pouze ukazuje na velký kolaps let 1989–1991. Nejúspěšnější kontrarevoluce dějin fakticky vymazala „nezvratné výdobytky“ Října: „avantgardní“ stranu, „racionální“ ekonomické plánování a jejich „meč a štít“, tajnou policii. Většina světa nyní funguje tak, jako by k Říjnové revoluci nedošlo; všechny její výsledky byly eliminovány a její postuláty vyvráceny. Zároveň se napodobitelé a dědicové Října, od Číny po Kubu, staly jen stínem sebe sama, když postupně opouštějí Marxe ve prospěch trhu a skrývají se za slupku strany a policie. Tento nečekávaný zvrát nám musí říci něco nového o dějinném kursu revoluce obecně.

K definiční metodě

Existuje však revoluce jako taková? Existuje nějaká sociologická, univerzální nebo platónská idea, která by byla základem „revoluce“ jako samostatného historického fenoménu? Je možné psát obecné knihy o válce: vždyť pro otce dějepisu Hérodota byla ústředním tématem, tak jako pro jeho nejslavnějšího starověkého nástupce Thúkydida; k nejvýznamnějším moderním klasikům patří generál von Clausewitz a admirál Mahan.³ Je

³ Carl von Clausewitz, *On War*, přel. Michael Howard a Peter Paret (Princeton: Princeton University Press, 1976); česky *O válce* (Praha: Academia, 2008). Alfred Thayer Mahan, *The Influence of Sea Power upon History*,

však možné totéž u revolucí? Bohužel, žádný nezpochybnitelný klasik neexistuje. Naším výchozím bodem proto nebude návrh další obecné definice, konceptuálního schématu nebo „modelu“ revoluce, který by odpovídal všem událostem, jež se takto běžně označují.⁴

Obdobně je obtížné užitečně rozlišovat v zásadě různé druhy násilné politické změny, od revolty přes vzpouru k povstání a revoluci.⁵ Ještě méně plodné je nerozlišovat mezi doslovným a metaforickým užíváním našeho pojmu, což se projevuje při aplikaci termínu z roku 1789 na soudobou „průmyslovou revoluci“, „vědeckou revoluci“ sedmáctého století, „revoluci knižtisku“ patnáctého století nebo „vědecko-technickou revoluci“ dvacátého století – až po poválečnou „zelenou revoluci“ v zemědělství třetího světa nebo „sexuální revoluci“ v 60. letech 20. století v Americe.⁶ Jakákoli změna v některém z aspektů lidské činnosti, která je náhlá či brutální, hluboká nebo rozsáhlá, se v tomto rozšířeném pojetí dá označit za „revoluční“ a nikdy nebude

1660–1783 (Boston: Little, Brown, 1898; poprvé vydáno 1890) a jeho *Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793–1812*, 2 díly (Boston: Little, Brown, 1892). Viz též Raymond Aron, *Clausewitz, Philosopher of War* (Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, 1985) a Peter Paret, *Understanding War: Essays on Clausewitz and the History of Military Power* (Princeton: Princeton University Press, 1992). K Mahanovi viz William Livezey, *Mahan on Sea Power* (Norman: University of Oklahoma Press, 1980).

⁴ Jak to činí historik Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978).

⁵ Nejnovějšími obecnými studii problému revoluce jsou Michael S. Kimmel, *Revolution: A Sociological Interpretation* (Philadelphia: Temple University Press, 1990); Jack Goldstone (ed.), *Revolutions: Theoretical, Comparative, and Historical Studies*, 3. vydání (Belmont, Calif.: Wadsworth/ Thomson Learning, 2003); a Noel Parker, *Revolutions and History* (Malden, Mass.: Blackwell, 1999). Starší, ale stále relevantní práce jsou John Dunn, *Modern Revolutions: An Introduction to the Analysis of Political Phenomenon* (New York: Cambridge University Press, 1972; 2. vydání, 1989) a Mark Hagopian, *The Phenomenon of Revolution* (New York: Dodd, Mead, 1974).

⁶ I. Bernard Cohen, *Revolution in Science* (Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1985) a Roy Porter a Mikuláš Teich (eds.), *Revolution in History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986).

vyvinuta žádná dostatečně široká konceptuální síť, která by je všechny dokázala zachytit do koherentního modelu.

Přístup užitý zde se vyhne takovým sémantickým a aprioristickým cvičením a namísto toho bude postupovat od historických jednotlivostí k eventuálním zobecněním. Tato metoda je v duchu zásady Maxe Webera, že „konečný a definitivní koncept nemůže stát na počátku bádání, musí přijít na jeho konci“.⁷ Tento přístup nicméně vyžaduje předběžný a prozatímní popis cílů, metod a procedur výzkumu.

Za této situace je nejlepší takový popis začít výzkumem první historické jednotlivosti vztahující se k revoluci, totiž procesu, v němž byl moderní koncept zformován. Ačkoli se takřka vždy ukázalo, že apriorní definice revoluce je obtížná a zbytečná, sledování toho, co lidé mínili pod pojmem revoluce, nám poskytne alespoň předběžný náčrtek. Toto pátrání v rámci *Begriffsgeschichte* (dějiny konceptů) navíc musí být provedeno jako kritika – tedy jako analytický rozbor existujících teorií revoluce za účelem zjištění toho, co funguje, ale především toho, co nefunguje. Cílem tohoto třídění je izolovat skutečné problémy, což by měl být předstupeň k vyvinutí vhodnějších konceptů pro operování s nimi. Tato definice negací tedy bude mít formu krátkých intelektuálních dějin našeho vnímání revoluce v uplynulých dvou stech letech.

Ačkoli slovo „revoluce“ je prastaré, koncept, který se za ním skrývá, je veskrze moderní, datující se od konce osmnáctého století.⁸ V pozdním starověku bylo vytvořeno podstatné jméno *re-*

⁷ Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, přel. Talcott Parsons (New York: Scribner's, 1930), s. 47–48; český „Protestantská etika a duch kapitalismu“, in *Metodologie, sociologie a politika* (Praha: OIKOYMENH, 1998, nové, opravené vydání 2009), s. 185–245.

⁸ Nejkompletnější diskuse o dějinách pojmu a konceptu „revoluce“ je v Reinhart Koselleck, „Revolution: Rebellion, Aufbruch, Bürgerkrieg“, in Otto Brunner, Werner Conze a Reinhart Koselleck (eds.), *Geschichtliche Grundbegriffe*, 8 dílů (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972–1992), sv. 5, s. 653–788. Užitečný je i Karl Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff* (Weimar: H. Böhlau Nachfolger, 1955). K užívání pojmu ve francouzštině viz Alain Rey, „Révolution“: *Histoire d'un mot* (Paris: Gallimard, 1989). Christopher

volutio z latinského slovesa *revolvere*, které znamená svinutí nebo návrat do původního bodu. V tomto smyslu bylo používáno při popisu cirkulárních nebo opakujících se pohybů v přírodě, jako například fáze Měsíce. Svätý Augustin byl pravděpodobně první, kdo jej použil v přeneseném smyslu: pro něj pojem znamenal myšlenku fyzické reinkarnace nebo opakování vzorů prozřetelnosti v dějinách. Po celá staletí byl termín používán, v tom či onom kontextu, primárně v regresivním nebo repetičním smyslu. To odpovídalo jiným zpátky hledícím, premoderním pohledům na změnu, jako bylo *reformatio* a *restoratio* v náboženství a *renascita*, neboli znovuzrození, v literatuře a umění. Až do konce 17. století Evropané (i tehdy, když uskutečňovali zásadní inovace, jako za renesance či reformace) věřili, že jen obnovují dědictví zlatého věku minulosti a že všechny jejich nové kroky jsou ve skutečnosti restaurací.

Nejvýznamnějším příkladem premoderního použití pojmu „revoluce“ je astronomie a Kopernikovo „revoluční“ pojednání z roku 1543, *De Revolutionibus Orbium Caelestium*. Právě z tohoto zdroje se termín poprvé dostává do politického diskursu, při příležitosti „restaurace“ Karla II. v roce 1660, načež se ujal při anglické „slavné revoluci“ v roce 1688, kterýžto termín v té době znamenal návrat ke „starobylé“ ústavě údajně porušené králem. Pak, v osmnáctém století, začal být pojem „revoluce“ soustavně používán při popisu náhlé nebo neočekávané změny vlády, byť bez nějakých normativních konotací.

Na konci století při velkém předělu americké a francouzské revoluce byl smysl pojmu obrácen a zároveň získal světové historickou dimenzi. Během zemětřesení let 1776 a 1789 revoluce, která kdysi znamenala návrat, začala označovat převrat a radikálně nový kurs. Pouze díky tomuto náhlému a slibnému přechodu do něčeho, co dnes nazýváme modernita – první sebe-uvědomělá přeměna starého řádu v nový –, bylo možné hovořit o revoluci jako o specifickém typu historických událostí.

Hill, „The Word ‚Revolution‘ in Seventeenth-Century England“, in Richard Ollard a Pamela Tudor-Craig (eds.), *For Veronica Wedgwood, These Studies in Seventeenth-Century History* (London: Collins, 1986), s. 134–151.

Tato transformace se odehrála ve dvou fázích. Američané zahájili svou rebelii s tím, že o ní mluvili jako o revoluci ve starém smyslu restaurace historických práv Angličanů. Ukončili ji však prohlášením nezávislé republiky a hrdým uznáním, že vyprodukovali uspořádání bezprecedentní nejen v britské, ale i ve světové historii (tato víra byla založena na jejich starším přesvědčení, že jejich nový svět bude novým „městem na kopci“ pro Boží vyvolené). Toto přesvědčení o božském předurčení bylo posíleno, když o pouhých šest let později Francie, jejich spojenec z let 1776–1783, svrhla „tyranii“, čímž se z amerického boje stal první díl série, která jednoho dne měla osvobodit svět.

Francouzi od počátku věděli, že jejich radikální krok od královského absolutismu k lidové suverenitě znamená svržení tisíciletého, a navíc i celoevropského řádu a že triáda rovnost, svoboda, bratrství je univerzální. Desetiletý vývoj od konstituční monarchie přes republiku s všeobecným hlasovacím právem až po bonapartistickou diktaturu však ukončili s vědomím, že revoluce je ještě něco víc: že je žhavým magmatem historického osudu, jež proudí jako neodolatelná síla přírody. Jeden komentátor hovoří o „majestátním revolučním lávovém proudu, který neušetří nic a který nikdo nemůže zastavit“.⁹ Teleologické destruktivně-kreativní aspekty revoluce stejně jako násilí se tak staly nepostradatelnými prvky počátku modernity.

Právě francouzský případ nám poskytl první pojmy pro srovnávací studium revolucí, základy „modelu“ pro debatu o revoluci jako takové: jakobínský a Horu pro revoluční diktaturu, bahno pro lavírující střed, vládu teroru pro vrchol revoluce, thermidor pro počátek jejího konce a bonapartismus pro její ukončení. Navíc toto období zplodilo dva velké symboly revoluční polarizace a vnitřní války: rudou vlajku občanského násilí a bílou vlajku bourbonské represe. Dokonce ani sociologie dvacátého století tyto ad hoc historické kategorie zcela nenahradila.

⁹ Hannah Arendtová, *On Revolution* (New York: Viking Press, 1963), s. 42; cituje George Forstera.

Pro historiky devatenáctého století byla revoluce primárně politickým fenoménem. Znamenala svržení absolutní monarchie založené na božském právu ve jménu svobody a práv jednotlivce (včetně práva na vlastnictví), vládu práva a zastupitelskou vládu. V Anglii, kde toho v roce 1688 bylo dosaženo pro oligarchii nemnoha – což napravilo devatenácté století reformními zákony z let 1832, 1867 a 1884 –, zůstal onen slavný umírněný převrat vždy dobrou revolucí. Násilná přehra let 1640–1660, oceněná historiografií dvacátého století, byla považována za nešťastnou občanskou válku, a proto nebyla zahrnuta do národního mýtu. (Anglie proto nemá státní svátek typu výročí dobytí Bastily. Pro tento účel slouží narozeniny královny, tak jako státní hymna ze 17. století vyzývá Boha, aby „chránil krále/královnou“, nikoli stát.) Superiorita této v zásadě nerevoluční cesty ke svobodě je poselstvím díla Thomase Babingtona Macaulaye *History of England*, které bylo triumfálně dokončeno v roce 1848, právě když kontinent zažíval další kolo politického násilí. Tato „whigovská interpretace dějin“ orientovaná na jitřenku roku 1688 zastínila předchozí puritánskou revoluci a tento stav trval až po jeho synovce George Macaulaye Trevelyana na počátku 20. století.¹⁰

Americká revoluce, přestože se v preambuli Deklarace nezávislosti tvrdí, že „všichni lidé jsou si rovni“, usilovala v zásadě o svobodu, individuální i národní; a ústředním symbolem se proto stal zvon svobody.¹¹ Na rozdíl od Anglie se však v Americe násilí roku 1776 stalo součástí zakládacího národního momentu. Právě tak skutečnost, že tato revoluce byla v zásadě válkou za

¹⁰ Thomas Babington Macaulay, *The History of England from the Accession of James II.*, 5 dílů (London: Longman, 1849–1861). Viz též John Leonard Clive, *Macaulay: The Shaping of the Historian* (New York: Knopf, 1973). Ke klasické kritice whigovské interpretace viz H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History* (London: G. Bell and Sons, 1931).

¹¹ Garry Wills, *Lincoln at Gettysburg: The Words That Remade America* (New York: Simon & Schuster, 1992) ukazuje, že proslulá preambule Deklarace nezávislosti získala svůj moderní význam a ústřední místo v národním mýtu pouze díky Lincolnově slavné poznámce v projevu v Gettysburgu.

nezávislost, znamenala, že pro Spojené státy byl revoluční převrat ukončen institucionalizací nové národní svobody v ústavě z roku 1787. Revoluce tak definitivně nebyla považována za vnitřní převrat a její triumfální ukončení signalizovalo, že další zásadní transformace byla pro národní identitu zbytečná. Dokonce i tak vskutku „revoluční“ transformace jako občanská válka a zrušení otroctví mohly být přizpůsobeny této perspektivě, politickým výsledkem koneckonců byla restaurace Unie. Historiografickým výsledkem byl republikánský whigismus kodifikovaný v mnohasvazkovém díle *History of the United States* od George Bancrofta, dokončeném v 70. letech, jež prezentovalo americký příběh jako „maják světa“.¹² Jakmile po občanské válce vychladla tenze mezi Británií a Amerikou, byla tato verze integrována do širšího anglosaského whigismu Trevelyana, Rudyarda Kiplinga, Teddyho Roosevelta a Winstona Churchilla. Oba národy navíc své revoluce považovaly za unikátní, a proto nesrovnatelné – v obou smyslech tohoto pojmu.

Teprve ve Francii moderní revoluce poprvé otevřela cestu k něčemu rozsáhlejšímu a odvážnějšímu, než byl její původní politický cíl. Ve Francouzské revoluci od počátku šlo o „práva člověka a občana“ a ve své republikánské fázi proklamovala nejen svobodu, ale i rovnost a bratrství, demokratickou triádu, která namísto bezprostředního ukončení znamenala pokračování revolučního potenciálu. Proto cézura let 1789–1799 nejenže zplodila epochální rozloučení s národní – a evropskou – minulostí; znamenala rovněž kompletní svržení stávajícího řádu, který nyní získal hřbitovní status ancien régime. Zároveň byla minulost navěky rozdělena na dvě poloviny, na rozdíl od Anglie, kde údajná restaurativní revoluce roku 1688 odkazovala až k Magně Chartě. Navíc toto brutální rozloučení se starým řádem znamenalo, že Francouzská revoluce zplodila téměř tolik poražených, kolik bylo

¹² George Bancroft, *History of the United States, from the Discovery of the Continent*, 6 dílů (Boston: Little, 1876). Viz též Merrill Jensen, „Historians and the Nature of the American Revolution“, in Ray Allen Billington (ed.), *The Reinterpretation of Early American History: Essays in Honor of John Edwin Pomfret* (New York: Norton, 1968).

vítězů, díky čemuž rozdělovala národ otázkou republiky až po Dreyfusovu aféru na konci následujícího století, ba až po vichistický režim v letech 1940–1944. Navíc, jak píše klíčový historik Francouzské revoluce konce 20. století, François Furet, naroubování bolševického mýtu z roku 1917 na odkaz roku 1789 prodloužilo toto schizma až do 70. let dvacátého století.¹³

Proto právě francouzský případ vygeneroval to, co můžeme nazvat jako proto-vědu revoluce jako takové. Započalo to retroaktivním vlivem na smysl anglické a americké revoluce. V Anglii svolání generálních stavů přimělo náboženské odpadlíky, kteří byli obvykle i politickými radikály, k reinterpretaci roku 1688 jako revoluce analogické k tomu, co se dělo ve Francii, a tím k požadavku dokončení údajného díla roku 1688 ustavením skutečné demokracie. Právě aktivita jedné takové skupiny organizované jako „revoluční společnost“, jež byla založena k připomenutí tolerančního odkazu roku 1688, motivovala Edmunda Burka k tomu, aby napsal své *Úvahy o revoluci ve Francii*, v nichž pečlivě rozlišuje mezi dobrým britským a špatným francouzským typem revoluce.¹⁴ I tak francouzské události Angličanům připomněly, že zažili něco podobného, včetně popravy krále – a to se nikdy nemělo opakovat. Teprve na konci století S. R. Gardiner učinil z puritánské revoluce pozitivní součást anglických dějin mezi lety 1603 až 1688, ačkoli lze těžko hovořit o tom, že by se stala základním komponentem národního mýtu.¹⁵ K podobné

¹³ François Furet, „La Révolution française est terminée“, v jeho *Penser la Révolution française* (Paris: Gallimard, 1983).

¹⁴ Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France* (New York: Liberal Arts Press, 1955), s. 6; česky *Úvahy o revoluci ve Francii* (Brno: CDK, 1997).

¹⁵ Nejzásadnějším dílem je Samuel R. Gardiner, *History of England: From Accession of James I to the Outbreak of the Civil War, 1603–1642*, 10 dílů (London: Longmans, 1883–1884); *History of the Great Civil War, 1642–1649*, 4 díly (London: Longmans, 1893); *History of the Commonwealth and the Protectorate, 1649–1660*, 3 díly (London: Longmans, 1897–1901). Gardinerovým záměrem bylo napsat dějiny Anglie mezi roky 1649 až 1660, ale před dokončením díla zemřel (díl 1., 1649–1651, 2. vydání; díl 2., 1651–1654; díl 3., 1654–1656). Zároveň vydal kratší, populární verzi svých děl pod titulem *The First Two Stuarts and the Puritan Revolution* (New York: Charles Scribner's Sons, 1907), která byla poprvé publikována v roce 1876, a též

diferenciaci došlo i u americké revoluce. Zprvu aliance ztělesněná Franklinem, Jeffersonem a Lafayettem zdůrazňovala podobnosti mezi oběma převraty a účast Thomase Paina v obou revolucích prodloužila tuto kontinuitu až do francouzské jakobínské fáze.¹⁶ Brzy však teror a poté Bonaparte ukázali rozdíly. Do roku 1815 se tak v moderním světě objevily tři typy revoluce. A tato diferenciace znamenala první základnu pro komparativní analýzu revolucí.

Ve Francii samotné byla tato možnost využita nejdůkladněji. Díky zvrátům ve francouzské historii – když byl plamen roku 1789 rozdmýchán revolucemi let 1830 a 1848 a pařížskou komunou v roce 1871 – zde nemohla existovat obdoba whigismu. Namísto toho zde byla historiografie rozdělena: názorová škála sahala od konstitučního monarchisty a umírněného liberála François Guizota přes radikálního republikána a demokrata Julese Micheleta, liberálního konzervativce a opatrného republikána Alexise de Tocqueville, oddaného, ale zklamaného republikána Edgara Quineta až po zatrpklého konzervativce Hippolyta Taina.¹⁷ Rozpory v historiografii však znamenaly její obohacení, a tedy prohloubení spekulací o revoluci obecně.

Guizotova liberální generace učinila první krok v tomto procesu, když hledala původ a legitimitu roku 1789 v „třídním boji“ vedeném středověkými městskými komunami proti jejich feudálním a církevním vládcům, což byl trend později zmařený posilováním královského absolutismu, který byl zničen v roce 1789. Poté, co byl uskutečněn tento velký přelom, liberálové tvrdili, že červencová revoluce je francouzským rokem 1688,

The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625–1660 (Oxford: Clarendon Press, 1889).

¹⁶ Thomas Paine, *The Rights of Man: Being an Answer to Mr. Burke's Attacks on the French Revolution* (London: J. S. Jordan, 1791), vydáno souběžně též v Baltimoru a Paříži.

¹⁷ Ke Guizotovi a Tocquevillovi viz níže. Edgar Quinet, *La Révolution*, 2 díly (Paris: A. Lacroix, Verboeckhoven, 1866). Jules Michelet, *Histoire de la Révolution française*, 6 dílů (Paris: A. Lacroix, 1868–1869). Hippolyte Taine, *Les origines de la France contemporaine*, 6 dílů (Paris: Hachette, 1888–1894).

umírněným pokračováním roku 1789, které mělo ukončit bouři uspořádanou svobodou.¹⁸ Tocquevillovo odmítnutí sdílet tuto iluzi poprvé umožnilo systematizaci srovnávacího přístupu. Po roce 1830 měl za to, že k dovršení procesu započatého rokem 1789 nedojde ve Francii brzy ani snadno. Egalitářská revoluce devatenáctého století, kterou dnes považujeme za nepostradatelnou pro modernitu, čerpala svou neodolátnou sílu z tisíce let evropské historie, a tak se nemohla zastavit u pouhé konstituční monarchie roku 1830. Jak prohlásil ve svém slavném výroku:

„Postupný vývoj k rovnosti je tedy jev daný Prozřetelností... Je všeobecný, trvalý, vymyká se lidské moci; všechny události, právě tak jako všichni lidé, mu slouží.

Bylo by moudré věřit, že společenský pohyb vycházející z takové dálky by mohl být zastaven úsilím jedné generace? Domnívá se snad někdo, že poté, co zničila feudalismus a porazila krále, ustoupí demokracie před buržoazií a měšťáky?“¹⁹

Pro Tocquevilla revoluce znamenala likvidaci hierarchické struktury evropského „feudálního“ starého režimu silami egalitářské demokracie.

Jeho historickou (a sociologickou) otázkou bylo, proč tento epochální útok proti starému režimu, který vládl v celé Evropě, poprvé vedl k otevřené revoluci ve Francii. To ho přivedlo k neustálému srovnávání s méně sešněrovaným starým režimem Anglie, více sešněrovaným a zaostalým starým režimem Německa a především s prvním jednoznačně moderním státem světa, s Amerikou.²⁰ „Pokud někdo studoval a viděl pouze Francii,“ prohlásil, „nebude schopen pochopit cokoli týkající se Francouzské revoluce.“ Je „nezbytné dívat se mimo Francii (...), abychom pochopili, proč tato velká revoluce, která se souběžně připravovala

¹⁸ Pierre Rosanvallon, *Le moment Guizot* (Paris: Gallimard, 1985).

¹⁹ Alexis de Tocqueville: *Demokracie v Americe*, přel. Vladimír Jochman (Praha: Lidové noviny, 1992), 1. díl, s. 11.

²⁰ Alexis de Tocqueville, *L'ancien régime* (Oeuvres III), (Paris: Gallimard, 2004), s. 64–68, především celá kapitola IV.

takřka na celém kontinentě, poprvé vypukla v naší zemi, a ne někde jinde.²¹ Pouze tímto způsobem mohl izolovat faktor, který činil francouzský případ tak jedinečným; a touto proměnnou (abychom použili moderní pojem) byla nadměrná centralizace starorežimní monarchie ve Francii. Tímto krokem byl poprvé vymezen předmět revoluce jako takové.

Právě srovnávací sociologický zájem vedl Tocquevillo ve 30. letech k tomu, aby provedl svůj slavný výzkum demokratického rovnostářství v Americe. Jeho předmětem byla jak Francie, tak Spojené státy, jak ukazuje krátké shrnutí sociologických dějin evropského starého režimu v úvodu knihy.

„Přenesu se na okamžik do Francie před sedmi sty lety: nacházím ji rozdělenou mezi malý počet rodin, které jsou vlastníky půdy a ovládají obyvatelstvo; právo poroučet přechází jako dědictví z pokolení na pokolení; lidé znají pouze jediný prostředek, jak mít vliv na jiné, a tím je síla; neexistuje jiný zdroj moci než pozemkové vlastnictví.

Vznikla však už politická moc duchovenstva a záhy se rozšiřuje. Duchovenstvo otevírá své řady všem, chudému i bohatému, neurozenému i šlechtici; rovnost začíná prostřednictvím církve pronikat do lůna vlády a ten, kdo živořil jako nevolník ve věčném otroctví, se dostává jako kněz do prostředí šlechty a často usedá i výše než král.

S vývojem civilizace a stabilizace společnosti nabývají rozmanité vztahy mezi lidmi na komplikovanosti a také četnosti. Živě se pociťuje potřeba občanských zákonů. A tu se rodí právníci; opouštějí temné prostory soudů a zaprášené kumbály spisoven a stěhují se ke dvoru panovníka, po bok feudálních baronů oděných v hermelín a železo.

Králové se ruínují velkými podniky, šlechta se vyčerpává v soukromých válkách, neurození bohatnou obchodem. Vliv peněz začíná být pociťován ve všech státních záležitostech. Obchod je novým zdrojem otevírajícím se moci a finančníci se stávají politickou silou, kterou ostatní opovrhují nebo jí lichotí.

²¹ Ibid., s. 68.

Pozvolna se šíří vzdělanost; vidíme, jak se probouzí záliba v literatuře a umění. Duch se stává prvkem úspěchu; věda je prostředkem vlády, inteligence sociální silou; k veřejným záležitostem se dostávají vzdělanci.

Avšak tou měrou, jak se otevírají nové cesty přístupu k moci, vidíme, jak klesá hodnota původu. V jedenáctém století měl šlechtický původ nedocenitelnou hodnotu, ve třináctém století se šlechtictví kupuje. První povýšení do šlechtického stavu známe z roku 1270 a rovnost zavádí do vlády nakonec sama aristokracie.²²

V takové mnohasetleté perspektivě byl další trend směrem k demokratické rovnosti nevyhnutelný; jedinou otázkou bylo, zda bude též revoluční. A jak Tocqueville napůl předvídal, rok 1848 ukázal, že bouře vyvolaná rokem 1789 ještě neutichla.

Do roku 1848 koncept revoluce jako politického osvobození přešel do revoluce jako prostředku k dosažení sociální rovnosti. Mechanismy této závažné změny jsou zkoumány jinde. Na tomto místě postačí zdůraznit, že mezi šoky let 1830 až 1848 se socialismus vyvinul jako přitažlivá idea; ke konci století tato idea zplodila celoevropské hnutí odhodlané postavit se konstitučnímu liberalismu definovanému obdobím 1776 až 1789.

Karl Marx byl samozřejmě největším teoretikem tohoto hnutí – což je též zkoumáno na jiném místě (viz kapitola 10). Je však nezbytné zde načrtnout jeho teorii revoluce, jednak proto, že znamená přechod k plně „sociologizaci“ revoluce, jejíž předzvěstí byl Tocqueville, a jednak proto, že většina teoretiků, o nichž se pojednává zde a v Dodatku II, pracovala v jeho stínu.

Marxův koncept revoluce vykrytalizoval v letech těsně před rokem 1848, čili přibližně dekádu poté, co Tocqueville přišel s ideou revoluce jako egalitářské demokracie; jeho cílem bylo zjistit, za jakých okolností může proběhnout revoluce v Německu. Marx použil stejná historická data jako jeho francouzští liberální předchůdci. To musíme zdůraznit hned na začátku: motivem

²² Alexis de Tocqueville, *Demokracie v Americe*, c. d., 1. díl, s. 9–10.

Marxovy teorie nebyl rozvíjející se „kapitalismus“ (pojem, který v té době neexistoval), jak se obvykle předpokládá, ale ambice odkrýt zákony dějin, které by přivedly Německo do revolučního procesu zahájeného v roce 1789. Aby těmto zákonům poskytl rámec, vypůjčil si od Guizota princip třídního boje jako motivační síly dějin.

V Marxově verzi je tento boj socioekonomický, nikoli politický. Navíc transformoval historická data, jimiž Tocqueville podložil své líčení pokroku jednotlivých tříd směrem k rovnosti, do rigorózně strukturovaného dialektického postupu k „buržoazní revoluci“ roku 1789. A tuto strnulou logiku si samozřejmě vypůjčil od Hegela. Výsledkem je teorie revoluce, jež vede lidstvo od otrokářské společnosti přes společnost feudální a buržoazní k socialistické. Tato teorie tedy není srovnávací. Namísto toho má formu lineárního, byť dialektického vývoje společného pro celou Evropu, ba pro celý svět. Teorie je navíc dvoustupňovou konstrukcí „nadstavby“ a „základny“, v níž politika a kultura jsou pouhou funkcí socioekonomických sil.

První část teorie je sociologická. Jak uvádí v díle *Ke kritice politické ekonomie* z roku 1859:

„Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil. Souhrn všech těchto výrobních vztahů tvoří ekonomickou strukturu společnosti, reálnou základnu, nad níž se zvedá právní a politická nadstavba a které odpovídají určité formy společenského vědomí. Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec. Bytí lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím.“²³

Z tohoto společenského procesu se pak vyvine politický převrat, který zplodí nový společenský řád: „Na jistém stupni svého vývoje se materiální výrobní síly společnosti dostávají do rozporu

²³ Karl Marx, *Ke kritice politické ekonomie* (Praha: SNPL, 1953).

s existujícími výrobními vztahy nebo – což je jen právní výraz pro totéž – s vlastnickými vztahy, uvnitř nichž se dosud pohybovaly. Z forem vývoje výrobních sil se tyto vztahy proměňují v jejich pouta. Nastává pak epocha sociální revoluce.“²⁴ Tento scénář byl popsán v *Manifestu komunistické strany*, vydaném v předvečer revoluce roku 1848.

„Každý z těchto stupňů vývoje buržoazie byl provázen odpovídajícím politickým pokrokem. Buržoazie, za panství feudálních pánů utlačovaný stav, v komuně ozbrojené a samosprávné sdružení, zde nezávislá městská republika, tam třetí poplatný stav monarchie, pak za dob manufaktury protiváha šlechty ve stavovské nebo absolutní monarchii, hlavní základ velikých monarchií vůbec, si konečně po vytvoření velkého průmyslu a světového trhu vybojovala v moderním zastupitelském státě výhradní politické panství.“²⁵

Vzhledem k této světově historické „logice“ mělo buržoazní vykořisťování vést k druhému, vyššímu roku 1789 ve formě proletářské, socialistické revoluce – přestože po celé devatenácté století šlo samozřejmě jen o naději a očekávání.

I tak začaly být na konci století dějiny minulých revolucí přepisovány ze socialistické perspektivy. Tento proces vznikl – nikoli náhodou, jak uvidíme – v nejzaostalejší evropské zemi, v Rusku, díky dílu knížete Pjotra Kropotkina *La grande révolution, 1789–1793*, které bylo po roce 1900 následováno knihou Jeana Jaurèse *Histoire socialiste de la Révolution française*.²⁶ Tato rekonceptualizace revoluce na přelomu století na spíše sociální než politický fenomén znamená další předběžné vymezení našeho předmětu.

²⁴ Karl Marx, *Ke kritice politické ekonomie*, c. d.

²⁵ Karl Marx a Friedrich Engels, *Manifest komunistické strany*, c. d.

²⁶ Pjotr Kropotkin (Pierre Kropotkine), *La grande révolution, 1789–1793* (Paris: Stock, 1909) a Jean Jaurès, *Histoire socialiste de la Révolution française*, 8 dílů (Paris: Editions de la Librairie de l'humanité, 1922–1924).

Revoluce jako sociální převrat

V novém století se socialistické myšlení dočkalo činů. Předehrou byly demokratické revoluce, které se poprvé odehrály mimo Evropu, v Mexiku v roce 1910 a v Číně v roce 1911. Pak v roce 1917 ruská revoluce strhla oponu ústředního dramatu nového století: vůbec poprvé vznikl marxistický režim, který proklamoval naléhavý cíl „budování socialismu“. To vyvolalo otázku, zda existují dva druhy revoluce, nebo zda jde o dva zcela odlišné fenomény. V každém případě rok 1917 rozdělil moderní dějiny na velké „předtím a potom“, které nevyhnutelně vedlo ke vzniku dvou antagonistických a neslučitelných světů: socialisticko-proletářská vzpoura se nyní změnila v nesmiřitelnou válku proti liberálně-konstitucionálnímu, buržoazně-demokratickým vládnoucím vrstvám. Samotná existence rudé revoluce tedy znamenala, že roky 1776 a 1789 byly zrušeny a že všechna jejich polovičitá opatření a částečná osvobození byla anulována.

Dědicové liberalismu se dostali do defenzívy. Znamením této změny bylo to, že pro americkou republiku, která vždy sama sebe považovala za vůdce revoluce, za subverzivní mezinárodní sílu, která oslavovala latinskoamerické revolty 20. let 19. století a evropská povstání let 1830 a 1848 (za což se v roce 1889 natrvalo obnovená francouzská republika odvděčila Sochou svobody, postavenou při výročí zakládacích událostí obou zemí), byli nyní bolševici barbarskou silou mimo civilizovaný svět. Britové přijali ještě ráznější politiku ozbrojené intervence proti bolševikům. A francouzská buržoazie, jež přišla o své investice do ruských dluhopisů, protože bolševici odmítli platit carské dluhy, reagovala obdobně. Sovětské Rusko bylo Francouzi uznáno teprve v roce 1924, Brity v roce 1928 a Američany až v roce 1933. De facto však bez ohledu na „velkou alianci“ z druhé světové války západní demokracie bolševický režim jako legitimní řád neuznaly nikdy.

Díky efektu této změny došlo k množství revolucí, na nichž lze postavit velké téma. Zároveň začaly být revoluce – alespoň skutečné revoluce – považovány za sociální. Většina událostí, které se nyní běžně označují za „revoluce“, se ve skutečnosti odehrála ve 20. století. Takřka všechny tyto revoluce se dekla-

rovaly za socialistické. A převážná většina z nich byly revoluce komunistické.

Tato akumulace událostí dále transformovala předmět revoluce z historického do sociologického problému. Těžiště analýzy se tedy posunulo od specifík několika převratů, jako v devatenáctém století, k obecné, zdánlivě univerzální charakteristice toho, co se zdálo být neustále se navracejícím fenoménem.

Liberální reakce na socialistické revoluce však nebyla pouhou přehnanou odpovědí, jak si mnozí mysleli. Tato reakce vypovídala o faktu, že v moderní éře existují dvě odlišné kategorie revolucí, které jsou symbolizovány daty 1789 a 1917. A právě interakce mezi těmito dvěma historickými silami, nikoli prodloužená série převratů, je podstatou předmětu revoluce jako takové. Pro některé je moderní revoluce progres od prvního pólu k druhému. Pro jiné jsou tyto dvě kategorie protikladné. Ale pro všechny se problém revoluce točí kolem těchto dvou největších z velkých revolucí. Polarita moderní revoluce mezi dvěma vrcholy v letech 1789 a 1917 pak konstituuje další předběžné vymezení našeho předmětu.

Svět mimo Evropu

Znamená tato genealogie konceptu revoluce, že do dvacátého století v Číně, Indii a islámském světě k žádným revolucím nedošlo? Nebo například ve starém Řecku a Římě? Odpovědi musí být eurocentrické ano. Jistě, ve všech těchto společnostech docházelo k politickému násilí a změně mimo rámec zákona. Ale tyto přeměny se neřídí modelem analogickým k tomu, který jsme viděli u moderních západních revolucí, ani nepřinesly podobné výsledky.

Započneme s těmi nejpřekvapivějšími negativními případy, s Řeckem a Římem. Klasická antika koneckonců vynalezla politiku a dala nám náš základní politický slovník: politika sama je odvozena od řeckého slova *polis* a stejně tak z řečtiny pochází „demokracie“; „republika“ je odvozena z latinského *res publica*. Všude jinde existovalo až do dvacátého století pouze to, co západní filozofové od Aristotela po Hegela nikoli nepřiměřeně

nazývali „orientálním despotismem“. Tyto dvě společnosti, které vynalezly participační politiku, neměly pojmy pro revoluci, a to z toho dobrého důvodu, že nevyprodukovaly transformace, pro něž by tento pojem mohl být použit. V řečtině je od Thúkydida po Aristotela jako ekvivalent „revoluce“ používán pojem *stasis*, od slovesa stát, což znamená, že frakce v *polis* (*demos* neboli lid a aristokracie) „zaujímou postoj“ a připraví se na boj. Stručně řečeno tento pojem znamená občanskou válku, ale nemá konotaci přechodu k novému řádu nebo k nové éře. V latině jsou srovnatelnými pojmy *bellum civilis* neboli občanská válka, či *seditio*, které znamená vzpouru, nebo *res novae*, což je přibližně státní převrat. Ale ani zde neexistuje konotace pokrokového dějinného pohybu.

Tento pohled zdůraznil uznávaný odborník na starověk sir Moses Finley. Jistě, jako marxista tuto absenci vysvětluje skutečností, že v antice „neexistoval revoluční přesun moci k nové třídě (nebo třídám), protože zde nebyly žádné nové třídy“. A je pravda, že přestože v Římě i v Řecku docházelo k třídnímu boji, neexistovala zde „skutečná změna třídní základny státu“. Navíc, ať už akceptujeme toto třídní vysvětlení, či nikoli, je nepochybné, že „starověké utopie byly obvykle statické a hierarchické, že nepřinášely představy, které by mohly vyvolat lidový fanatismus ve jménu pokroku“.²⁷ To je v ostrém kontrastu nejen s moderním vnímáním, ale i se středověkým smyslem teleologie lidského osudu – přestože ani ve středověké společnosti se neobjevily nové třídy.

Tento průkazný rozdíl mezi starověkou a pozdější evropskou mentalitou však nezabránil některým významným historikům, od Theodora Mommsena v devatenáctém století po Ronalda Symea ve století dvacátém, aby psali o „římské revoluci“, čímž měli na mysli období od Gracchů po Caesara, tedy od republiky po císařství.²⁸ I tak ale zůstává skutečností, že tato zásadní změna nikdy nebyla vnímána jako přechod ze zkorumpovaného, starého

²⁷ M. I. Finley, „Revolution in Antiquity“, in Roy Porter a Mikuláš Teich (eds.), *Revolution in History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), s. 53–55.

²⁸ Ronald Syme, *The Roman Revolution* (London: Oxford University Press, 1962).

světa ke ctnostnému světu novému. Pro mnohé Římany tomu bylo právě naopak: despotické císařství reprezentovalo vůči republice krok zpátky. A tento úsudek přirozeně zapadá do starověkého konceptu dějin jako cyklického, nikoli lineárního a progresivního procesu.

Stejný cyklický model je charakteristický pro Čínu před její konfrontací s Evropou. Joseph Needham, další autorita na tomto poli, tvrdí, že v Číně docházelo ke změně dynastií shodným způsobem.²⁹ Daná dynastie považuje svou říši za světové impérium. Tato vláda je autokracií opírající se o třídu mandarinů pocházejících z aristokracie (nebo z eunušské byrokracie). Systém postupně ztrácí důvěru populace; propukají rolnická povstání, často vedená dezertéry z mandarínské třídy nebo vůdci z řad samotného rolnictva. V národní ideologii tato odpadnutí demonstrovují, že dynastie ztratila svou legitimitu, mandát nebes. Pak se hrouť a na jejích troskách přichází k moci dynastie nová – pouze aby vládla se stejnými státními formami jako její předchůdci. Tyto cykly lze nazývat „revolucemi“, ale nemá to příliš smysl, protože nijak nepřipomínají paradigmatický evropský scénář let 1789–1799. Namísto toho nabízejí svébytný model, sled převratů, jež ústí do věčného návratu.

Obdobně si nedostatku plausibilních analogií s moderním evropským vzorem revoluce musíme povšimnout v Indii. Samozřejmě, mezi dvanáctým a šestnáctým stoletím několik vln muslimských nájездů zplodilo zásadní změnu: islamizaci značné části kontinentu a nivelizaci hinduistického kastovního systému.

Ale tato nivelizace znovu ničím nepřipomíná pozdější evropský způsob demokratizace. Stejně tak nic podobného nenajdeme ve středovýchodním jádru islámu. Jistě, transfer kalifátu z umajjovského Damašku do abbásovského Bagdádu – který byl nazván abbásovskou revolucí – znamená zásadní přesun moci od arabských a sunnitských sil k perským a šíitským.³⁰ Přestože tato

²⁹ Joseph Needham, „Social Devolution and Revolution: Ta Thung and Thai Ping“, in Porter a Teich (eds.), *Revolution in History*, c. d., s. 61–73.

³⁰ M. A. Shaban, *The Abbasid Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).

změna měla chiliastickou dimenzi typickou i pro evropské revoluce, je stále příliš vzdálená na to, abychom ji mohli použít k užitečnému srovnání s tím, co se po roce 1789 stalo ve Francii.

Při vyloučení antiky a velkých orientálních říší je pak předmět revoluce omezen do zvládnutelných rozměrů. Pouze při operování s tímto relativně limitovaným počtem případů je možné dospět k užitečným a verifikovatelným zobecněním. Sumarizujme tedy parametry, které poskytlo toto první přiblížení metody:

- a) Do dvacátého století byla revoluce konceptem relevantním pouze pro evropskou kulturní oblast, zahrnuje v to obě Ameriky. Byla též v zásadě politickým konceptem.
- b) Koncept a fenomén revoluce se rozšířil na zbytek planety teprve ve dvacátém století s tím, jak byly ostatní kultury vystaveny evropskému vlivu. Od té doby byla většina převratů konvenčně nazývána revolucemi.
- c) Tyto revoluce dvacátého století byly, pokud jde o jejich kořeny a charakter, považovány za sociální, nikoli za politické.
- d) Téměř všechny revoluce dvacátého století proto byly socialistické. Navíc byl jejich socialismus převážně komunistické, marxisticko-leninské provenience.
- e) Tyto revoluce byly „teoretizovány“ primárně sociology a politiky, nikoli historiky. Vzhledem k tomu, že dvacáté století bylo revolučním stoletím par excellence, není překvapující, že revoluce jako taková je tématem dvacátého století.

Tento předmět nabyl v sociálních vědách dvacátého století takového rozsahu, že jeden odborník pro něj nárokoval status samostatné disciplíny s názvem „staseologie“, od řeckého *stasis*.³¹ Budeme předpokládat, že tento předmět skutečně existuje, a tak tento pojem budeme používat. Dodatek II je věnován jeho dějinám ve dvacátém století. A na dějiny bude kladen důraz, protože analýza revoluce jako takové stejně tak jako samotný koncept revoluce se vyvíjely v čase.

V přírodních vědách, alespoň relativně a při vši úctě k Heisenbergovu principu, pozorovatel stojí mimo zkoumaný před-

mět. A třebaže i přírodní svět má svou historii, mění se v čase tak pomalu, že pozorovatel ve skutečnosti pracuje ahistoricky. V sociálních vědách je pozorovatel do značné míry součástí společenského procesu, který pozoruje. A obojí, pozorovatel i pozorování, se konstantně mění v čase. Proto jsou „staseologie“ a samozřejmě všechna naše společenskovední vysvětlení vyvíjejícími se produkty dějin. Jsou kulturně specifické. Dějiny staseologie proto budou zkoumány v této časově specifické perspektivě.

³¹ Jean Baechler, „Conservation, réforme et révolution comme concepts sociologiques“, *Esprit critique* 6, č. 2 (jaro 2004), s. 70–86.

VYŠŠÍ SOCIÁLNÍ VĚDA A „STASEOLOGIE“

Veškeré dějiny jsou soudobými dějinami.

BENEDETTO CROCE

Dějiny jsou politikou promítnutou do minulosti.

MICHAIL POKROVSKIJ

L'histoire est un roman vrai.

PAUL VEYNE

Jaké jsou výsledky nyní již desetiletí trvajících společenskovedního úsilí při studiu revoluce? Není možné ani nutné rozebírat zde každý detail tohoto obsáhlého výzkumu. Pro naše účely můžeme hlavní linie vývoje ilustrovat výběrem pohledů s koncentrací na několik vlivných děl, která jsou milníky zásadních fází toho, co bylo při použití Aristotelova pojmosloví nazváno jako „staseologie“.¹

Systematizace srovnání

Dílem, které znamená přechod od tradiční historie k sociologii – a možná práce, která je nejbližší označení klasická –, je kniha Cranea Brintona *The Anatomy of Revolution*.² Poprvé byla publikována v roce 1938, definitivně byla revidována v roce 1965 a stále je vydávána. Konceptuální schéma této knihy je stále používáno

¹ Jean Baechler, „Conservation, réforme et révolution comme concepts sociologiques“, *Esprit critique* 6, č. 2 (jaro 2004), s. 70–86.

² Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution* (New York: Norton, 1938; nové vydání New York: Vintage Books, 1965).

při vysvětlení průběhu ruské revoluce, a dokonce i islámské revoluce v Íránu v roce 1979.³ Autor, zkušený historik Francouzské revoluce, se ve svém obecném díle snažil učinit svůj předmět „vědeckým“ a sociologickým. Díky fluidnosti historického fenoménu se však uchýlil k jedné z měkčích přírodních věd, patologii. Revoluce se tak stává „druhem horečky“, což je konceptuální schéma, které aplikuje na čtyři významné případy – Anglii, Francii, Ameriku a Rusko –, aby zjistil, jaké „konstanty“ lze izolovat. Nehledá zákony aplikovatelné na všechny revoluce, ale pouze některé modely zákonitostí, jež mohou uspořádat naše sociální znalosti, modely, které, jak očekává, se „ukážou jako očividné, jako to, co každý vnímavý člověk již o revolucích věděl“.⁴ Jeho výsledky vskutku připomínají nám důvěrně známou teorii kyvadla.

Revoluce začíná, když se starý řád zhroutí pod tlakem své zvyšující se neefektivity, kritiky intelektuálů a odpadání elit – což jsou všechno klasické symptomy krize zdůrazněné Brintonovým oblíbeným sociologem Wilfredem Paretem. První fázi revoluce dominují „umírnění“, kteří se snaží o zásadní změnu, ale nikoli o vytvoření zcela nového řádu. Použití síly však radikalizuje situaci, neboť pobouření konzervativní protivníci nejsou ochotni akceptovat žádnou reformu. Tím je připravena cesta pro dominanci menšiny „extremistů“ připravených bránit nový řád totálním násilím; tito fanatici – Cromwell, Robespierre, Lenin – nastolí ve společnosti vládu teroru a revoluční čistoty. Konstantní napětí, které plodí toto generalizované násilí, je však pro obyčejné smrtelníky neúnosné. Tlak vyvolává odpor, neboli thermidoriánskou reakci: horečka mizí a společnost se vrací k tomu, co umírnění chtěli na začátku.

Tento scénář je popisem toho, o co jde během velkého evropského převratu, popisem učiněným na základě zdravého rozumu. Některé specifické paralely, které Brinton nachází, jsou vskutku poučné. Jednou je traumatická královraždná eskalace v Anglii

³ Robert V. Daniels, *The End of Communist Revolution* (London: Routledge, 1993). Sheila Fitzpatricková, *The Russian Revolution* (New York: Oxford University Press, 1982 a 1994). Nikki Keddie, *Iran and the Muslim World: Resistance and Revolution* (New York: New York University Press, 1995).

⁴ Crane Brinton, *The Anatomy of Revolution*, c. d., s. 26.

a Francii. Další paralelu odvozuje z *doubleвластie* (duální moci), která existovala za prozatímní vlády a dělnických sovětu v Rusku během roku 1917. Přestože je dvojevlastie nejzřetelnější v Rusku, obdobná polarita „legálních“ a „nelegálních neomezených mocí“ očividně existovala i ve Francii za Konventu a pařížských sansculotů organizovaných do sekcí; v Anglii za parlamentu a independentů organizovaných v armádě; a dokonce i v Americe za Kontinentálního kongresu a „vlasteneckých“ korespondenčních výborů. Zde je důležitá konstanta, která funguje.

Celkově ovšem má Brintonovo konceptuální schéma pouze omezenou vysvětlovací schopnost. V zásadě je zobecněním francouzského případu, který je pak promítnut na další tři případy. Poměrně dobře to funguje u Anglie, která, jak dobře chápali Burke, Guizot a Tocqueville, byla příbuzným druhem starého režimu. Toto schéma je však matoucí v případě Ameriky a Ruska. Autor sám uznává, že v Americe, bez ohledu na jisté „vlastenecké“ excesy, nedošlo k teroru a zámožní gentlemani po celou dobu udrželi situaci pod kontrolou.

Ruský případ se Brintonovým normám vymyká ještě více. Umírnění z roku 1917, kadeti neboli konstituční liberálové, byli zlikvidováni během několika měsíců, nikoli za čtyři roky jako ve Francii. Naopak extremisté, bolševici, kteří uchopili moc v říjnu 1917, u ní zůstali po sedm desetiletí, což je výkon, který podstatně překonává patnáctiměsíční vládu jakobínů. Nedošlo zde k thermidoru, ani v roce 1921 s ukončením válečného komunismu a uvolněním polotržního NEPu, ani v polovině 30. let mezi Stalinovou kolektivizací a čistkami. Jistě, po Stalinově smrti revoluční nadšení vyprchalo; ale institucionalizovaná stranická diktatura vytvořená Leninem si zachovala moc a její socialistické cíle zůstaly nezměněny až do velkého třesku roku 1991. Autor, poté co mezi vydáními v roce 1938 a 1965 marně hledal věšák, na který by mohl pověsit svůj thermidor, se tak nakonec vzdal a označil ruský případ za „permanentní revoluci“, aniž by ovšem vysvětlil, jak k tomuto deviantnímu výsledku bolševického fanatismu mohlo dojít.

Jistě, v roce 1938 i v roce 1965 měl jen málokdo v západním akademickém světě jasnou představu o tom, co sovětský experiment znamená; takže čekání na thermidor bylo hodnověrnou

odpovědí. A pokud se z něj stalo čekání na Godota, pak to bylo proto, že po Říjnu „revoluce“ překvapivě nabyla jiného významu: už neznamenala převrat nebo povstání; nyní znamenala režim. Povšimněme si, že k tomuto posunu dochází o většiny revolucí dvacátého století. Když Mao Ce-tung a Castro hovoří o „obraně revoluce“, míní tím obranu vládnoucí státostrany – což je další specifikum dvacátého století v rozšiřujícím se fenoménu revoluce.

I kdyby však Brinton měl všechny dostupné informace, jeho konceptuální schéma by institucionalizovanou revolucí stále nemohlo vysvětlit. Nikdy totiž neobjasnil, *v čem* jsou umírnění a extremisté umírnění a extrémní. Samozřejmě, uznává to, že puritánští independenti byli kalvinisté, že jakobíni byli syny osvícenství a že bolševici jsou marxisté. V jeho analýze však všichni jednájí ne v rámci svých postojových systémů, ale pouze ve svých rolích umírněných nebo extremistů. To znamená, že jsou definováni funkcionálně, nikoli ideologicky, a ve své funkční kapacitě jsou fakticky zaměnitelní. Brintonovo schéma je, stručně řečeno, ahistorické. Jeho revoluce jsou konceptuálně stejné, nebo alespoň analogické; je však očividné, že bez ohledu na společnou přítomnost zápalu jsou americký a ruský případ ideologicky a sociologicky zcela odlišné – jak by jinak mohla vzniknout studená válka? A dokonce i francouzský a anglický případ, bez ohledu na své strukturální podobnosti, vykazují zásadní divergence, které funkcionální přístup nemůže překlenout – na těchto rozdílech britští whigové a francouzští republikáni trvali vždy od Macaulaye a Micheleta.

Revoluce se tedy neopakují. Stejně tak nemohou být redukovány na, nebo chápány jako, rozvíjení funkcionálních nebo strukturálních modelů. Revoluce se vždy *něčeho* týkají. Jistě, to, čeho se týkají, se mění v čase, s tím, jak se moderní kultura posunula od náboženských záležitostí k sekulárním a od politických k sociálním. Navíc moderní revoluce vykazují dočasný nebo sekvenční model vývoje, jak je očividné dokonce i z Brintonova omezeného vzorku.

Tento vývojový model říká, že moderní revoluce se postupně stávají stále revolučnějšími: jejich výsledky se posunují od oligarchické konstituční monarchie Anglie přes umírněnou republiku Ameriky, radikální rovnostářskou republiku Francie až k rudému

Svazu sovětských socialistických republik. Zároveň jsou primární aktéři v revolučním dramatu ze stále nižších sociálních vrstev: vůdčí role se od pozemkové gentry a bohatých obchodníků posunuje přes intelektuály k řemeslníkům a průmyslovým dělníkům a konečně k rolníkům. Stručně řečeno, západní revoluční proces časem *eskaloval* co do intenzity a ambicí. Navíc se v tomto procesu prohlubování každá revoluce učila od svých předchůdkyň a pak poučení radikalizovala na „vyšším“, demokratičtějším stupni.

Proto existuje nejen strukturální model akce *v rámci* každé revoluce, čemuž poměrně dobře odpovídá Brintonova metafora s horečkou. Existuje také genetický model revoluční eskalace, který Tocqueville a Marx poměrně odlišně vysvětlovali v polovině devatenáctého století.

Revoluce a vyšší sociální věda

Teprve po druhé světové válce systematická analýza revolucí nabrala dech. Prvním popudem tohoto vývoje bylo přidání Číny do kánonu velkých revolucí v roce 1949, čímž byl znásoben efekt roku 1917. Tato nová eskalace navíc poprvé přivedla do popředí světového revolučního procesu rolníky. Tento vývoj započal s Emilianem Zapatou v Mexiku v roce 1910; byl radikalizován ruskou rolnickou jacquerií, která bolševikům umožnila uchopit moc, což Lenina vedlo k tomu, že svou stranu prezentoval jako „revoluční alianci dělníků a rolníků“; a kulminoval s Maovým podřízením dělníků rolníkům jako nejdůležitější revoluční třídě. Čínský efekt byl dále zesílen studenou válkou, když se rudá revoluce šířila do Vietnamu, na Kubu a do Nikaraguy, zatímco ve stejné době vyprodukoval silná, byť neúspěšná komunistická hnutí od Indonésie po Jižní Ameriku. S touto ruralizací revoluce se „prostí rebelové“ a „rolnické revolty“ stávali stále oblíbenějšími společenskovědními tématy.⁵

⁵ E. J. Hobsbawm, *Primitive Rebels* (Manchester: Manchester University Press, 1959). Eric Wolf, *Peasant Wars of the Twentieth Century* (New York: Harper & Row, 1969).

Druhým popudem k transformaci studia revoluce byla poválečná institucionalizace společenských věd, především na amerických masových univerzitách. Tyto obory byly nyní povýšeny do statusu třetí velké oblasti vzdělání, na stejnou úroveň s humanitními a přírodními vědami. „Společnost“ ve svých základních strukturách, funkcích a komponentních třídách byla považována za univerzální entitu, kterou je možné podrobit „bezhodnotové“ analýze v kategoriích, které jsou validní pro jakoukoli kulturu a jakékoli historické období. Heslem dne se tak stalo přizpůsobování expandujícího fenoménu revoluce těmto rigorózním novým kategoriím. Brintonův předválečný pokus byl brzy odmítnut jako primitivní, „přirozeně historický“ přístup k revoluci.

Literaturu této vyšší sociální vědy lze rozdělit na dva široké typy: strukturální funkcionalismus, který je americkou syntézou evropských koryfejí Webera a Durkheima, a socioekonomickou třídní analýzu, což je přístup očividně spjatý s marxismem, není však „ortodoxní“. V první kategorii nalezneme teorii vnitřní války, jak již bylo zmíněno. Aby se zaobalila do jazyka nové sociální vědy, zahrnuje „čtyři pozitivní proměnné – neschopnost elit, dezorientující sociální proces, subverzi a dostupné kapacity vzpoury – a čtyři negativní proměnné – podvrtné mechanismy, dostupné kapacity vládců, urovnávací mechanismy a efektivní represe“.⁶ Jakákoli vnitřní válka prý může být vysvětlena různými modely interakce mezi těmito osmi proměnnými. Možná. Ale žádný historik je systematicky nepoužil na nějakou určitou revoluci. Pak tu máme teorie „frustrace-agrese“, teorie strukturální „dysfunkce“, nebo politické a sociální nevyváženosti a „nerovnováhy“, nebo institucionální blokády „modernizace“. A též behavioristické tvrzení, že revoluce nejsou vyvolány zvyšující se bídou, ale „relativní deprivací“, tedy rozparem mezi očekáváními lidí a jejich vnímáním reálné situace, v níž se nacházejí.⁷

⁶ Harry Eckstein, „On the Etiology of Internal Wars“, *History and Theory* 4, č. 2 (1964–1965), s. 133–163; Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution, 1529–1642* (New York: Harper & Row, 1972), s. 12.

⁷ Klasikem posledního proudu je Ted Robert Gurr, *Why Men Rebel* (Princeton: Princeton University Press, 1970).

Některé z těchto teorií byly kreativně využity ve studiu soudobých revolucí. Historik Lawrence Stone efektivně využil jak relativní deprivaci, tak, do jisté míry, vnitřní válku při analýze příčin anglické revoluce.⁸ Charles Tilly představuje zvláštní případ, protože je jak historik, tak sociolog; zkoumá specifické problémy a zároveň je teoretikem revolucí obecně. Na jedné straně nám tak poskytl svou klíčovou případovou studii *The Vendée*, práci o očividně rozporné kontrarevoluci nižších tříd,⁹ na straně druhé teoretická pojednání analyzující konstanty typické pro kterýkoli proces vedoucí od sociální „mobilizace“ ke skutečné „revoluci“.¹⁰ Neexistuje jeden model revoluce, který by se v evropských dějinách opakoval, ale existuje mechanismus revoluční změny, který je základem každého specifického převratu. Tilly to srovnává s dopravní zácpou způsobenou tím, že různí účastníci silničního provozu, každý se svou vlastní kauzalitou, způsobí svým přibližováním, svou konvergencí, zácpu. Revoluce tak vypukají, když různé „normální“ linie kauzality (ekonomické, demografické, ústavní, mezinárodní atd.) konvergují. V revoluční situaci vznikají dva nebo více bloků „rivalů“ neslučitelné „nároky“ na kontrolu státu; proto „duální moc“ vede k boji a revolučnímu výsledku. Do tohoto modelu vstupuje historie, protože stát, hospodářství a společnost se mění v čase: Tilly rozebírá nizozemskou revoltu (první buržoazní revoluci), anglickou revoluci, francouzskou revoluci a ruskou revoluci. Sovětský kolaps let 1989–1991 je pro něj revolucí, ale ne tak významnou jako čtyři velké revoluce. Kultura a ideologie v jeho modelu neexistují.

⁸ Lawrence Stone, *The Causes of the English Revolution*, c. d., s. 12–17.

⁹ Charles Tilly, *The Vendée* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1964).

¹⁰ Charles Tilly, *From Mobilization to Revolution* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1978); Charles Tilly, *Coercion, Capital, and European States, A. D. 990–1990* (Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1990). Viz též Charles Tilly, *European Revolutions, 1492–1992* (Cambridge, Mass.: Basil Blackwell, 1993); Charles Tilly a Wim P. Blockmans (eds.), *Cities and the Rise of States in Europe, A. D. 1000 to 1800* (Boulder, Colo.: Westview Press, 1994); Charles Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton: Princeton University Press, 1975).

Pro tuto chvíli postačí uvést, že většina historiků – až do poválečného období bez teoretické výbavy – byla těmito různorodými strukturálními snahami nucena k větší preciznosti při formulování otázek a odpovědí.¹¹ Příliš mnoho teorií však přichází s abstraktními tvrzeními o záležitostech politiky a společnosti, které už známe. A takřka všechny teorie redukují žitou zkušenost do jakéhosi tautologického mechanismu, který je „vědecký“ pouze ve své vnitřní konceptuální logice (která je někdy pouze zdánlivým zpřesňováním terminologické obsese), nikoli ve vztahu k pozorovaným historickým datům.

Neomarxistické teorie revoluce jsou pro historiky zajímavější právě proto, že srovnání z definice zahrnuje zkoumání existujících specifických případů. Téměř klasikou je dílo Barringtona Moorea *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* z roku 1966.¹² Moore, sociolog s dobrou empirickou základnou v sovětském Rusku¹³ (tak jako Brinton ve Francii), vychází z premisy, že moderní svět je definován nevyhnutelným pohybem všech společností směrem ke kapitalismu, což je proces, který zahrnuje eliminaci notoricky zaostalého rolnictva. Jeho otázka zní, za jakých podmínek taková „modernizace“ vede k demokracii, a nikoli k diktatuře, ať už komunistické nebo fašistické. Při pokusu o odpověď se pochopitelně dostává do velkého paradoxu třídní analýzy dvacátého století: totiž že oproti marxistickým očekáváním socialistická revoluce triumfovala pouze v zaostalých agrárních společnostech, ale nikdy ne v pokročilých průmyslových společnostech, kde jediné revoluce byly fašistické. Zároveň však jako kvazimarxista zůstává oddaný poučce, že všechny revoluce musejí být vysvětleny v třídním rámci. Proto se snaží vyřešit moderní marxistický

¹¹ Peter Burke, *History and Social Theory* (Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1993).

¹² Barrington Moore, *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston: Beacon Press, 1966).

¹³ Barrington Moore, *Soviet Politics: The Dilemma of Power; the Role of Ideas in Social Change* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1950).

paradox přeskupením karet třídního boje a politického režimu, aby vytvořil nové korelace mezi těmito dvěma faktory.

Model, který přináší, počítá se třemi typy modernizace: demokratický kapitalismus na Západě; autoritářský a fašistický kapitalismus v Německu a Japonsku; a komunistická modernizace shora, která nahradila kapitalismus v Rusku a Číně. U všech těchto případů je výsledek determinován nikoli interakcí buržoazie s proletariátem jako u klasického marxismu, ale interakcí aristokracie s rolnictvem.

V první kategorii „buržoazní demokracie“ (pojem použitý poněkud apologeticky, nicméně rezolutně) existují tři poddruhy: obligátní trio Anglie, Francie a Spojené státy. U prvního případu je aristokracie sama zapojena do komerčního zemědělství, a tak se spojí s buržoazií, aby omezila moc monarchie; rolnictvo je eliminováno scelováním pozemků a dělníci jsou příliš izolováni na to, aby revoltovali. Eventuálním výsledkem je robustní kapitalismus a nedokonalá, nicméně fungující liberální demokracie. Ve francouzském případě buržoazie, ekonomicky méně dynamická než v Anglii, při nahrazení povětšinou prekomerční a parazitické šlechty a při zničení monarchie závisí na podnikajícím rolnictvu a částečně na dělnících. Výsledkem je široká demokracie, ale slabý kapitalismus, kvůli společenské váze malých vlastníků půdy. U amerického případu má občanská válka roli buržoazní revoluce (sic!), když zničila komerční, ale stále „feudální“ aristokracii Jihu, čímž připravila cestu pro triumf kapitalismu a pokroucené, nicméně reálné demokracie. Poslední případ je očividně absurdní, jde o transatlantické promítnutí Mooreova (a Marxova) paradigmatického ekonomického případu, Anglie, aby byl udržen apriorní model. Všechno, co ve skutečnosti ukazuje, je to, že Amerika je svéráznou variantou moderní revoluce.

Mooreova druhá sada případů, Německo a Japonsko, nabízí model autoritářské modernizace shora. Dynamika je zde dána aliancí šlechty s absolutní monarchií při znevolnění rolnictva, což bylo následováno jejím vstupem do zemědělského podnikání. Tato cesta vede k podpoře vyspělého kapitalismu za účelem státní expanze a jejím konečným výsledkem je fašistická diktatura.

V Mooreově třetí sadě případů, Rusku a Číně, je slabá šlechta závislá na autokratické monarchii, kterou potřebuje kvůli podřízení a vykořisťování rolnictva. To vede ke slabému a většinou státem řízenému kapitalistickému rozvoji, který ve válkách 20. století šel k porážkám. Ty vyvolaly rolnické výbuchy vedené nespokojenými intelektuály, které smetly monarchii, šlechtu a na státní závislou buržoazii. Nevyhnutelné otázky modernizace se pak ujmou oni nespokojení intelektuálové, kteří se dostali k moci v průběhu bouří. Komunistická a „totalitní“ diktatura poté provede brutální, ale nezbytnou likvidaci „idiotismu venkovského života“.

Mooreův model nabízí intelektuální konstrukci, která je duchaplná stejně tak jako ambiciózní. Pracuje s mnoha proměnnými v rámci vnitřně koherentního modelu a s očividnou plausibilitou je vztahuje ke globální škále případů. V obou ohledech jde za Brintonovu prostou přirozenou historii; jako teoretická konstrukce se svou komplexitou vyrovnává těm nejobsáhlejšími strukturálně-funkcionálním modelům, zatímco je překonává po faktografické stránce. Studie je založena na rozsáhlé práci s prameny ve všech důležitých evropských jazycích (nelze u něj očekávat znalost čínštiny a japonštiny) a často nabízí podnětné metodologické postřehy a výstižné sociálně-historické *aperçus*, od německé selské války v roce 1525 po Čínu a Indii ve dvacátém století.

Jeho největší přínos však je nezamýšlený, když poskytl vskutku monumentální ukázkou toho, co při historickém vysvětlení nefunguje. Moore ve skutečnosti marxismus zdiskreditoval lépe než většina jeho explicitních kritiků. Při použití třídní analýzy v globálním měřítku Moore staví na hlavu Marxovu teorii dějin jako pokroku od feudální přes buržoazní k socialistické společnosti. Reakční šlechta a zpátečníční rolníci se stávají velkými revolučními silami moderního světa; buržoazie je jedinou baštou demokracie a proletariát naprosto mizí; celkovým výsledkem revoluce dvacátého století je diktatura, nikoli osvobození člověka. Moore, který nemínil akceptovat tento ponurý výsledek modernity, dodal závěrečnou kapitolu o socialistické Indii v naději, že najde náznaky lepší budoucnosti.

Marxismus ovšem stojí a padá jako totální explanační systém. Třídní boj v Marxově teorii je vyjádřením historické teleologie, v níž jsou nižší, vykořisťované třídy díky svému postavení avantgardou racionální transformace světa do společnosti bez tříd. Třídní analýza vytržená z tohoto kontextu se však stává další ne příliš užitečnou formou strukturalismu. Nedokáže vysvětlit pochmurný paradox, který dokládá Mooreových sedm moderních revolucí. Takže se musíme ptát, co jiného v modernitě produkuje tak neobvyklý výsledek?

Část odpovědi tkví v takových eventualitách, jako je válka, faktor, který Moore opomíjí, ale bez něhož jsou dějiny komunismu dvacátého století nesrozumitelné. Ještě zásadnějším faktorem je ústřední defekt původního marxismu, který opakuje i Moore: redukce politiky a kultury na pouhou nadstavbu socioekonomické základny společnosti. Pro Moorea politika a stát kompletně mizí z revolučního procesu; jedinými aktéry ve vyšším dramatu dějin jsou nyní anonymní sociální třídy. Proto jedinou politickou silou zmíněnou v každém dramatu je monarchie, jejíž struktura a modus operandi nejsou popsány nebo srovnány s ostatními případy. Ale je mandžuská mandarínská říše skutečně srovnatelná se starým režimem Bourbonů?

Stejně tak klíčové je to, že nikdo v Mooreových revolučních procesech nemá v hlavě nějakou ideu: ideologie, navíc kultura obecně, v jeho analýze naprosto chybí. Jistě, Moore správně poukazuje na to, že rolníci nejsou rozhodující revoluční silou 20. století proto, že nemají vizi nebo program. V Rusku a Číně byli revoluční pouze v negativním smyslu, když jejich revolty smetly starý řád; byli však neschopní se dostat k moci nebo vybudovat stát. To vše je pravda. Ale automaticky to nevede k Mooreovu tvrzení, že nevyhnutelná úloha modernizace pak připadla intelektuálům, klíčovému aktéru dramatu, ale těžko „třídě“.

Kde se tato anonymní entita intelektuálů vzala? Co je inspirací jejich komunistického programu? A jak to, že zůstanou nepotrestáni, ač jej zavádějí za takovou mimořádnou cenu? Tyto nevyhnutelné otázky vůbec nejsou vzneseny; což tedy znamená, že modernizační mise této inteligence je automatickým produktem socioekonomického procesu. Sociologie revoluce nám tak

opět prezentuje dějiny jako sebebopáhající se sociální mechanismus. To, že tento nový mechanismus je socioekonomický spíše než strukturální, neznamená, že nejde o prázdnou abstrakci jako u rivalů tohoto přístupu.

Zdá se, že zaplnění mezer v Mooreově modelu je cílem jeho studentky Thedy Skocpolové v její práci z roku 1979, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, která je nejvlivnější knihou na tomto poli a pro mnohé již klasikou.¹⁴ Její výzkum byl ohlášěn pod heslem „vrátit stát zpět do hry“.¹⁵ To bylo skutečně nutné. Co je však překvapující, je, že to bylo považováno za metodologický průlom. Ve skutečnosti toto objevování dávno objeveného pouze svědčí o špatném stavu, do kterého se sociologie revoluce dostala. Mělo by být od začátku samozřejmé, že nelze provést revoluci bez státu, kterého by bylo možné se zmocnit nebo který by bylo možné svrhnout. To je však novinkou ve výzkumu, jehož základem již nejsou specifické empirické případy, ale komplikovaná akumulace teorie.

Model Thedy Skocpolové zahrnuje Francii, Rusko a Čínu. Srovnáním těchto tří případů s vícero proměnnými se snaží nalézt společný *kauzální* model, jimiž se řídily.¹⁶ Jinými slovy jde o „makro-historii“ na nejvyšší úrovni.

Před revolucí byly všechny tři společnosti „zemědělskými byrokracemi“. Tento nejasný termín, přejatý od Moorea, neznamená, že byrokraté obdělávali pole, jak by se mohlo zdát, ale že ve všech případech byly zemědělské společnosti ovládnány byrokratickou monarchií. Všechny tři byly navíc pod mezinárodním tlakem ekonomicky vyspělejších rivalů: Francie byla pod tlakem Anglie, Rusko pod tlakem Evropy jako celku a Čína pod tlakem západních mocností obecně. Tato soutěž přiměla všechny

¹⁴ Theda Skocpolová, *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* (New York: Cambridge University Press, 1979).

¹⁵ Viz příspěvek Skocpolové s tímto názvem v Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpolová (eds.), *Bringing the State Back In* (New York: Cambridge University Press, 1985).

¹⁶ Theda Skocpolová, *States and Social Revolutions*, c. d., s. 36.

zemědělské státy, aby provedly „mimořádnou mobilizaci zdrojů pro hospodářský a vojenský rozvoj“. To zvýšilo daňové zatížení aristokratických vlastníků půdy, z nichž byla tvořena královská byrokracie. Šlechta na tento tlak reagovala (a) použitím svého institucionálního vlivu v byrokracii k požadavku kontroly nad absolutní monarchií (jako u francouzských generálních stavů) a (b) zvýšením svého vlastního finančního tlaku na rolníky. Konflikt mezi šlechtou a monarchií podryl státní aparát, což rozpoutalo masivní rolnickou revoltu proti pozemkovým vlastníkům (jako za velkého strachu v létě 1789). Tato zemědělská revoluce pak zničila jak starou sociální hierarchii, tak stát. Do tohoto vakuu pak pronikají „marginální elitní politická hnutí“ – jakobíni nebo komunisté, kteří přebudovali stát do ještě centralizovanější, racionalizovanější a byrokratičtější podoby; a tento stát obnovil a dokončil modernizaci.

Aby tento obraz doplnila, použila Skocpolová tři negativní srovnání: s Anglií sedmnáctého století, Pruskem v roce 1848 a érou Meidži v Japonsku. U všech tří případů bylo rolnictvo jako revoluční faktor neutralizováno brzkou přeměnou do kapitalistického zemědělství, které rozložilo tradiční rurální komunity. Navíc byly centrální vlády Japonska a Pruska nezávislé na třídě pozemkových vlastníků, a tak jejich síla před rozhodující konfrontací se sociální nespokojeností nebyla podkopána. Proto neměly anglický a francouzský případ nic společného a Japonsko bylo revolučních bouří ušetřeno zcela.

Klíčovým prvkem modelu Thedy Skocpolové a společným jmenovatelem všech tří případů je idea rolnictva jako rozhodující revoluční síly moderní historie, a ta je samozřejmě přejata od jejího učitele Moorea. Kde ji však vzal on? Zčásti ji odvodil z očividného faktu klíčové role rolnictva v ruském a čínském případě a pozdějších případech z třetího světa. To ale nevysvětluje jeho zdůrazňování obdobné rolnické role ve Francii osmnáctého století. Francie byla koneckonců Marxovým paradigmatickým případem, případem, z něhož odvodil model revoluce založený na třídním boji a který považoval za samotnou kvintesenci „buržoazní revoluce“ – což je teze, kterou Skocpolová příkře zavrhlala ve prospěch rolnické hegemonie.

Zdroje tohoto konceptuálního přemetu není těžké najít. Moore svou ideu klíčové revoluční role rolnictva přejal od francouzského marxistického historika Georgese Lefebvra, který ve 30. letech poprvé detailně analyzoval *La grande peur* (velký strach) roku 1789, příběh, který dnes nalezneme ve všech dílech o revoluci.¹⁷ Lefebvre, pozdní jakobín přitahovaný bolševismem, byl senzitivní k historické roli rolnictva kvůli jeho zřetelné ústřednosti v Rusku roku 1917. Proto se vrátil ke své národní historii, aby našel něco analogického, čímž dal roku 1789 širší lidovou základnu, než byla buržoazie, a tak z něj učinil anticipaci jeho ruské socialistické dohry.

Rolníci nepochybně hráli v roce 1789 důležitou roli; před Lefebvrem ji však nikdo nepovažoval za ústřední. Přestože rolnické bouře roku 1789 byly zmíněny ve všech historických dílech 19. století, nikdy nebyly považovány za rozhodující, a to dokonce ani takovými radikály, jako byli Kropotkin a Jaurès. Stejně tak žádný z těchto autorů nepoužil pojem „velký strach“, z toho prostého důvodu, že nebyl používán v roce 1789. Opět tedy máme retroaktivní efekt *Wechselwirkung* pozdější revoluce na dřívější, což je přenos podobný působení Francouzské revoluce na anglickou, které z ní udělalo revoluci analogickou. Stejně tak není pojem „velký strach“ pouze terminologickou kuriozitou; spíše to poukazuje na skutečnost, že Francouzům to trvalo více než století, než objevili plný dopad rolnictva na rok 1789, což indikuje, že tito rolníci těžko mohli být rozhodující silou, která svrhla starý režim. Ve skutečnosti byl režim mrtev, ještě než se rolníci vzbouřili: proto to mohli učinit beze strachu z odplaty.

Navíc Lefebvre sám posuzuje velký strach právě z tohoto hlediska v práci, která není citována ani Moorem, ani Skocpolovou.¹⁸ V ní se pád starého režimu skládá ze čtyř fází: aristokratické revoluce roku 1788, která vynutila svolání generálních stavů; buržoazní revoluce května až června 1789, která vyvrcholila

¹⁷ Georges Lefebvre, *La grande peur de 1789* (Paris: A. Colin, 1932).

¹⁸ Georges Lefebvre, *The Coming of the French Revolution*, přel. R. R. Palmer (Princeton: Princeton University Press, 1967), původně publikováno pod názvem *Quatre-vingt-neuf* (Paris: Maison du livre française, 1939).

přísahou v míčovně; lidové revoluce 14. července 1789, která byla vyjádřena dobytím Bastily; a rolnického velkého strachu vedoucího k noci 4. srpna a ke kolapsu stavovského systému. Tento scénář, který přesně odpovídá historickým faktům, skýtá vynikající aplikaci modelu revoluce založeného na třídním boji. Navíc je lepší než cokoli z Marxových oslavovaných studií francouzské politiky roku 1848: *Třídní boje ve Francii a Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta*.

Hegemonické rolnictvo Thedy Skocpolové proto reprezentuje karikovanou adaptací Lefebvra. Ve skutečnosti je jeho práce použita k doložení závěrů, které Skocpolová vyvodila ze své dřívější práce o Číně, na základě čehož se rozhodla, že ačkoli „Francie ‚měla být‘ jako Anglie [což je i Tocquevillova a Marxova pozice], její absolutistický starý režim v mnoha ohledech připomínal imperiální Čínu“.¹⁹ Není to koneckonců tak, že ve Stuartovské Anglii k rolnickému velkému třesku nedošlo? Tyto náhledy, jak Skocpolová vysvětluje, byly odvozeny z její „oddanosti demokratickému socialismu“, který ji ve věku 60. let a vietnamské války vedl k hlubokému zájmu o východní Asii. Hegemonie rolnického revolucionismu, kterou obdivovala v Číně, tak byla promítnuta do „buržoazní revoluce“ Francie a pak do „proletářské revoluce“ Ruska. U Francie se však tato projekce mívá účinkem, protože to byla šlechta a buržoazie, nikoli rolníci, kdo svrhl monarchii a stavovský systém. Tak se hroutí první pilíř jejího trojjediného modelu.

Další pilíř se zhroutil kvůli elementárnímu nepochopení mezinárodní situace jejích tří zemědělských byrokracií. Jak by mělo vědět každé školou povinné dítě, byla Francie spolu s Anglií jednou ze supervelmocí osmáctého století. A na rozdíl od Anglie byla intelektuálním a kulturním lídrem radikálního osvícenství. Navíc byl v roce 1789 ekonomický rozdíl mezi oběma rivaly malý, někteří si dokonce myslí, že úrovně jejich hospodářského rozvoje se vyrovnávaly; teprve napoleonské války daly Anglii nezpochybnitelnou a trvalou superioritu. Nebeská říše počátku 20. století byla naopak na cestě k rozkladu: byla tak slabá, že

¹⁹ Theda Skocpolová, *States and Social Revolutions*, c. d., s. xiii.

vybízela k rozdělení mezi evropské mocnosti; její hospodářské zaostávání za Západem bylo enormní; a její kultura byla do značné míry předmoderní.

Třetí pilíř je podkopán specifiky ruského případu. V roce 1914 bylo Rusko mnohem blíže, vojensky, ekonomicky i kulturně, předchozímu francouzskému případu než pozdějšímu čínskému. Navíc konečná krize ruské monarchie, na rozdíl od francouzské, nebyla spuštěna finanční slepou uličkou a konfliktem s její šlechtickou byrokracií. Byla vyvolána prohrou v moderní válce, což je skutečnost, kterou Skocpolová zaznamenává, aniž by viděla, jak eroduje konzistenci jejího modelu. Ačkoli tedy Rusko v tomto ohledu nabízí marginální podobnosti s Čínou, zásadně se liší od Francie, kde revoluce propukla v době míru. A Francouzská revoluce v následné válce dobyla během několika let celou Evropu, zatímco komunistická Čína ještě nedobyla ani Tchaj-wan.

Po anihilaci těchto tří pilířů trio zemědělských byrokracií Thedy Skocpolové těžko nabízí „srovnatelné případy jednoho koherentního revolučního modelu“.²⁰ Její tři případy totiž neznamenají kontinuum příbuzných, byť částečně se lišících institucionálních forem toho druhu, jaké Tocqueville našel u anglického, francouzského a německého starého režimu. Její metoda je ve skutečnosti pseudosrovnávací, konceptuálně stimulovaná juxtapozice namísto historicky podložené strukturální spřízněnosti.

Společný jmenovatel jejích případů, agrární společnost, je příliš široký a nediferencovaný na to, aby nám mohl říct o politice a státu, o kultuře ani nemluvě. Někdy je zamlžen ještě víc, když jsou mezi „zemědělské byrokracie“ dodány osmanská říše a Indie éry Mogulů. Ale v roce 1789 byla většina planety převážně zemědělská. To se z 98 % týká i velmi „moderních“ Spojených států, ačkoli američtí farmáři samozřejmě nebyli stejní jako evropští rolníci. Největším městem světa naopak tehdy bylo Tokio, jež mělo tolik obyvatel, co Londýn a Paříž dohromady. Ale co to znamená z politického hlediska? Japonsko bylo stále autokracií. Stejná vágnost sužuje i druhý konceptuální společný jmenovatel

²⁰ *Ibid.*, s. xi.

Thedy Skocpolové, byrokratickou monarchii. Pokud pekingské Zakázané město, mogulský dvůr a starorežimní Versailles skutečně řídily srovnatelné státní struktury, co je explicitními ekvivalenty jejich institucí, od mandarínské třídy po *parlements*?

Úskalí umělého, neanalogického srovnání jsou ještě patrnější u výsledků jejich tří revolucí. U všech jde o podobné „byrokratické národní státy inkorporující masy“, samozřejmě s obměnami, ale vytvořené „vzdělanými marginálními elitami orientovanými na angažmá a aktivity státu“, které proto vybudovaly přísně centralizované nové režimy.²¹ V této perspektivě Napoleonovo císařství, Stalinovo „budování socialismu“ a Maova „státostrana mobilizující masy“ jsou bez ohledu na detaily ekvivalenty. Tato srovnání jsou absurdní už na první pohled. Napoleon byl osobně diktátor, ale jeho říše a zákoník, který rozšířil v Evropě, reprezentují exemplární *état de droit*; a postnapoleonská Francie dospěla k liberální demokracii, samozřejmě s byrokracií (všichni známe učebnicové klišé o institucionální kontinuitě při politické nestabilitě moderních francouzských dějin) – ale který moderní stát není byrokratický? Stalin a Mao na druhé straně vybudovali režimy, které vládly prostřednictvím institucionalizovaného teroru, který někdy sklouzával do vyloženého šílenství. Jejich ekonomické „plánování“ muselo být následně opuštěno. A k žádnému vývoji směrem k vládě práva či demokracii nedošlo takřka až do kolapsu roku 1991.

Skocpolová navíc opakuje Mooreův omyl definování revolučních marginálních elit pouze v sociálním a funkčním pojetí, bez spojitosti s kulturou – možná do jisté míry vrátila zpátky stát, ale i nadále ignoruje ideologii. Nic nevyvozuje ze skutečnosti, že sovětsí a čínští komunisté byli marxisté. Stejně tak její analýza neobsahuje nic, co by mohlo být využito při vysvětlení kolapsu komunistické „modernizace“ v 90. letech 20. století. Nyní je očividné, že komunismus při modernizaci neuspěl, a poměrně zřetelné to bylo i v roce 1979. Sovětská a maoistická forma modernity jsou však pojednávány jako něco trvalého.

²¹ Ibid.

A tento nekritický předpoklad, typický pro většinu společenskovední literatury týkající se revoluce dvacátého století, nás přivádí k závěrečnému problému: musí být bezhodnotová sociální věda rovněž amoralní? Není součástí problému „modernizující revoluce“ problém etický, otázka, co je přijatelnou cenou za údajný dosažený pokrok? Tato otázka byla rutinně pokládána u dřívějších revolucí, hlavně u teroru roku 1793. Ve strukturálně-funkcionální a neomarxistické analýze revoluce dvacátého století však tato otázka systematicky absentuje. Abychom parafrázovali slogan Thedy Skocpolové, je čas do výzkumu revolucí dvacátého století vrátit etiku.

Zpět k dějinám, politice a kultuře

Celkem vzato Skocpolová při aplikaci přístupů, které nefungují, překonává dokonce i Moorea. Mooreova třídní analýza alespoň vede ke třem různým typům výsledků, a proto není příliš vzdálená od komplexit moderní historie. Skocpolová však u svého modelu naopak vynechává očividný kontrolní případ Anglie, s komentářem: příliš málo rolníků. Ve skutečnosti globálně rozkročené teorie Moorea a Skocpolové produkují výsledky, které jsou méně užitečné než Brintonovy skromné konstanty „horečky“ a „duální moci“. Veškeré poválečné společenskovední úsilí, strukturálně-funkcionalistické stejně jako neomarxistické, tak změnilo fungující historiografii revolucí v jejím repertoáru překvapivě málo. Chudé výsledky jsou v ostrém kontrastu s hlubokým dopadem, který měli na historiografii hlavních revolucí teoretikové devatenáctého století Tocqueville a Marx.

A jsme zpátky u pozitivního využití konceptuálního neúspěchu při definování adekvátní srovnávací metody. Připomeňme si, že základ této metody spočívá v Tocquevillově vysvětlení toho, proč moderní demokratická revoluce poprvé vypukla ve Francii, a ne někde jinde v Evropě. Právě srovnáním francouzského starého režimu se spřízněnými případy izoloval centralizaci monarchie jako rozhodující faktor, který zplodil Francouzskou revoluci.

Tento přístup může být rozšířen příkladem metodologicky mnohem sebevědomějšího Webera. Weberovým problémem bylo vysvětlit, proč kapitalismus vznikl nejdříve v Evropě, a ne v nějaké jiné civilizaci. Zmiňuje podobné protokapitalistické formy ekonomické organizace ve všech eurasijských vyšších společnostech – od Číny přes Indii k Řecku a Římu. To, co se případ od případu lišilo, byla kultura, která v premoderních podmínkách znamená náboženství. Takže srovnával konfucianství, hinduismus, židovství a křesťanství, aby izoloval ty aspekty křesťanské doktríny, jež vedly Západ k tomu, že zplodil nekonečnou ekonomickou expanzi moderního kapitalismu. A tyto zdroje našel v Lutherově asketickém „povolání“ z tohoto světa a kalvinistické doktríně predestinace – „protestantské etice“, která se po sekularizaci stala „duchem kapitalismu“.²² Podstata této analýzy není naším úkolem. (Nyní by ji v jejím původním podání hájilo jen málo historiků, přestože stále zůstává přesvědčivost jisté korelace mezi kapitalismem a protestantským vlivem.²³ Tocquevillova korelace mezi radikálními demokracií a starým režimem ovšem funguje mnohem lépe.) Podstatné je to, že tento Weberův přístup je vhodný pro izolování jakékoli historické proměnné. A stejně tak jeho pochopení, že kultura, především náboženství, je prvním základem evropské jedinečnosti.

²² Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, přel. Talcott Parsons (New York: Scribner, 1958); česky jako „Protestantská etika a duch kapitalismu“, in *Metodologie, sociologie a politika* (Praha: OIKOYMENH, 1998).

²³ David Landes, *The Wealth and Poverty of Nations: Why Some Are so Rich and Some so Poor* (New York: Norton, 1998).

- Adams, John 210, 227
 Adams, Samuel 225, 229
 z Alby, 3. vévoda 160–163, 165
 Alexandr I. 340, 343, 344
 Alexandr II. 343
 Alfréd Veliký 133, 183
 Allende, Salvador 327
 Alžběta, anglická královna 139, 161, 165, 177, 181, 185, 196
 Anjou, vévoda z 147, 148, 164, 165
 Anna, kyjevská princezna 26
 Anna, sestra Václava IV. 62
 Aristotelés 393, 394, 398
 Arnold z Brescie 46–48, 80, 292
 Aron, Raymond 245
 Artevelde, Jacob van 78
 Augustin, svatý 47, 48, 381
 Aulard, François 239, 240
- Babeuf, Gracchus 122, 203, 270, 275, 294, 299, 317
 Bailyn, Bernard 218, 219
 Bainville, Jacques 238
 Bakunin, Michail Alexandrovič 108, 284, 313, 341
 Bancroft, George 215, 384
 Barbès, Armand 317
 Barebone, Praise-God 204
 Barnave, Antoine 233, 261, 268
 Bartoš, František 56
 Baruel, abbé 235
 Bauer, Otto 330
 Beard, Charles A. 217
 Bebel, August 318
 Becker, Carl L. 216
 Berlichingen, Götz von 116, 126
 Bernard, svatý 47, 48, 80
 Bernstein, Eduard 326, 328, 329
 Beza, Theodore 137–139, 147
- Bismarck, Otto von 17, 312, 313, 326, 329
 Blanc, Louis 54, 55, 80, 236, 295, 300, 303
 Blanqui, Auguste 304, 317
 Blickle, Peter 87, 116
 Bloch, Marc 5, 37
 Blok, Alexandr Alexandrovič 332
 Bodin, Jean 146, 147, 150, 182
 Bossy, John 54, 106
 Botero, Giovanni 182
 Brederode, hrabě van 158, 159
 Brežněv, Leonid Iljič 362, 365, 371, 372
 Brinton, Crane 77, 192, 244, 398–403, 405, 407, 415
 Brissot, Jacques Pierre 261
 Bucer, Martin 84, 103, 118, 137
 Bucharin, Nikolaj Ivanovič 359, 360
 Bullinger, Heinrich 103
 Buonarroti, Philippe-Michel 317
 Burke, Edmund 175, 180, 208, 234, 259, 264, 385, 400
 Burnet, Gilbert 174, 175, 177
- Caesar, Gaius Iulius 394
 Campanella, Tommaso 291
 Carnot, Lazare 267
 Cary, Lucius 191
 Castro, Fidel 372, 401
 Cavaignac, Louis-Eugène 304, 305
 Ceaușescu, Nicolae 371
 Clarendon, Edward lord 69, 174, 177
 Clausewitz, Carl von 378
 Clemenceau, Georges 239, 246
 Clement, Jacques 149
 Cobban, Alfred 243
 Cochín, Augustin 244, 245
 Cochlaeus, Johann (Dobneck, Johann) 85, 333